Gobierno de Guatemala
Ministerio de Educación

«Keeri' jani' taq ajxik'chikop,
ojoj chaqajaa' nojkowiinl nqaaya' ruuq'iij ja
k'iyab'ajnikiil k'o chi qakojol utz k'a nqaaya'
ki'kotemaal pa qak'aslemaal»

DIGEBI
Por la Multi e Interculturalidad

RETAL IXIMULEW
Mapa Lingüístico de Guatemala
Idiomas mayas, xinka y garífuna

Fuentes:
Poyecto mapeo linguístico: SEPAZ, UVG, Et al.
Dr. Michael Richards, director.
http://www.inforpressca.com/municipal/mapaq.htm
Adaptaciones, B'anb'al Wuj - DIGEBI -

Este mapa está basado en el Censo de Población de 1994. No es un mapa étnico, ni histórico, ni de territorialidad indígena actual.

Distribución gratuita

Tz'utujil Kemon Tziij – Najb'ey ruuxee' ajtijaal ajtijaali ruuk'u'x k'aslemaliil. Rub'eeyaal samajiineem rixin tz'ijb'aeneem k'in sik'iineem rachib'iil ruuk'u'x k'aslemaliil.

Gobierno de Guatemala
Ministerio de Educación

Kemon Tziij

Rub'eeyaal samajiineem rixin tz'ijb'aeneem k'in sik'iineem rachib'iil ruuk'u'x k'aslemaliil.

Najb'ey ruuxee' ajtijaal

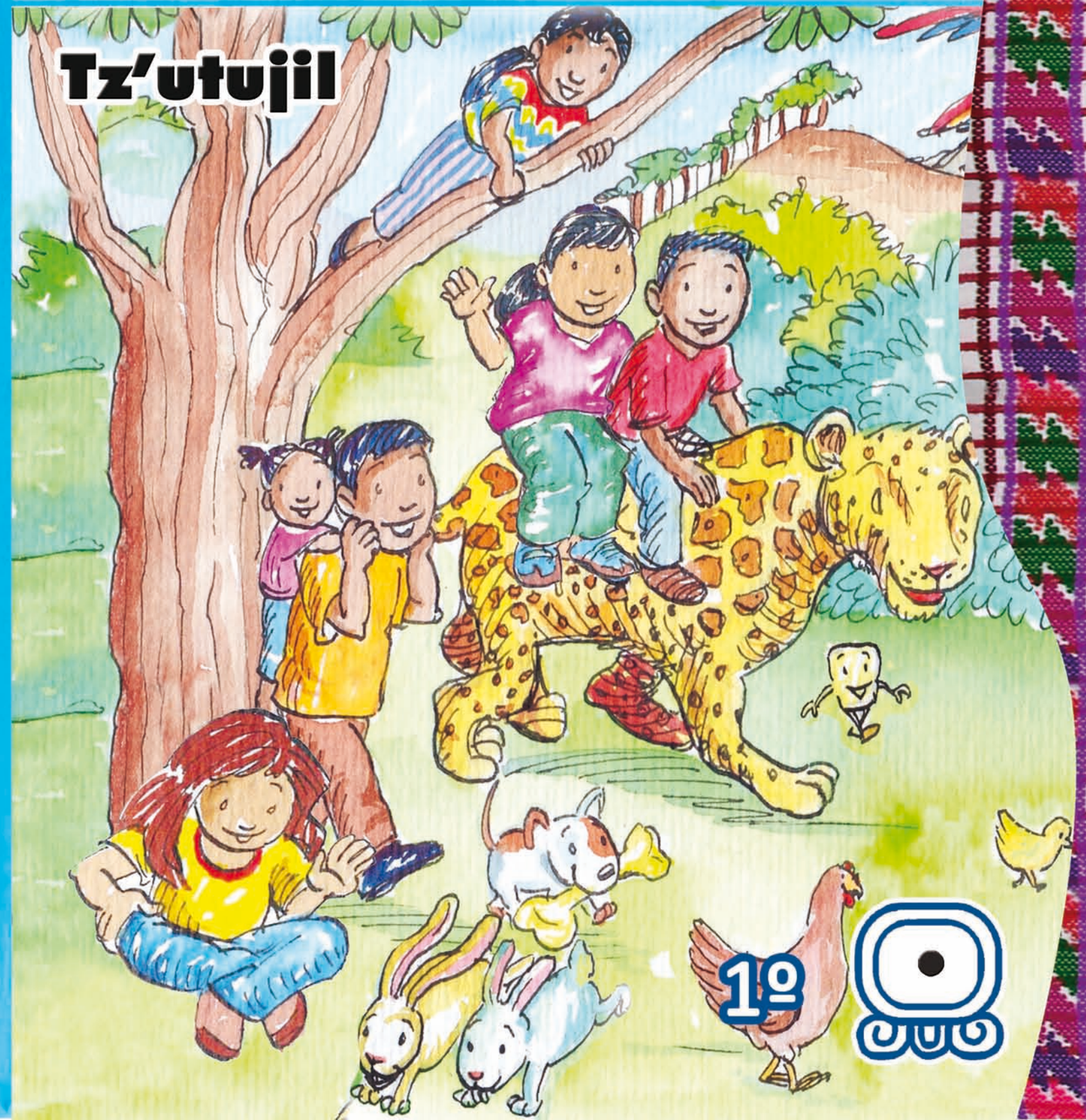

Kemon Tziij

Najb'ey ruuxee' ajtijaal

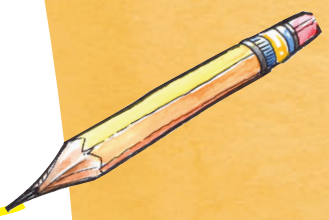

Primer grado primaria

Catalogación de la fuente
Proyecto de Desarrollo Santiago - PRODESSA.

Kemon Tziij - *Primer grado primaria*
Programa de lectoescritura eficaz con enfoque de valores. Primera edición. Guatemala, 2012.
184 p. ISBN en trámite.

Temas: Comprensión lectora, equidad de género, paz y derechos humanos, bilingüismo e interculturalidad, pensamiento lógico, comunicación y lenguaje.

Autoridades Ministeriales

Licenciada Cynthia Carolina del Águila Mendizábal
Ministra de Educación

Licenciada Evelyn Amado de Segura
Viceministra Técnica de Educación

Licenciado Alfredo Gustavo García Archila
Viceministro Administrativo de Educación

Doctor Gutberto Nicolás Leiva Alvarez
Viceministro de Educación Bilingüe e Intercultural

Licenciado Eligio Sic Ixpancoc
Viceministro de Diseño y Verificación de la Calidad Educativa

M.Sc. Claudia Ruiz Casasola de Estrada
Directora General de Gestión de Calidad Educativa –DIGECADE-

M.Cs. Oscar René Saquil Bol
Director General de Educación Bilingüe Intercultural –DIGEBI-

Federico Roncal Martínez y Edgar García Tax -
Codirección Proyecto de Desarrollo Santiago -PRODESSA
Erwin Salazar De León - Coordinador del Área de Proyectos Educativos

Equipo de producción y coordinación

Federico Roncal Martínez
Erwin Salazar De León
Coordinación de la producción

Yesenia Juárez
Edgar García Tax
Silvia Montepeque
Erwin Salazar
Autoría de lecturas

Silvia Montepeque
Daniel Caciá Álvarez
Mediación pedagógica

Federico Roncal Martínez
Revisión y asesoría pedagógica

Edgar Daniel Morales
Héctor de León Alonzo
Paula Veliz
Ilustración

Diana Zepeda Gaitán
Gustavo Xoyón
Diseño gráfico

Fredy Gerardo Quiacaín Cotuc
Revisión y traducción al idioma tz'utujil

Equipo Técnico de DIGEBI

Luis Fernando Paredes Pereira
Subdirector de desarrollo educativo bilingüe intercultural

Kajb'e Cayetano Rosales
Coordinador del departamento de materiales educativos bilingües interculturales

Lisbeth Etelvina Son Simón
Revisión y adaptación de artes finales

Este libro fue elaborado y financiado por PRODESSA.

Gobierno de Guatemala
Ministerio de Educación

PRODESSA
proyecto de desarrollo
SANTIAGO
GUATEMALA

Gobierno de Guatemala
Ministerio de Educación

Guatemala, mayo de 2012.

Queridas niñas y queridos niños:

Es un gusto para el Ministerio de Educación, poner en sus manos los textos de Comunicación y Lenguaje en diferentes idiomas que se hablan en nuestro país.

En los textos podrán encontrar temas sobre la comunicación en la vida familiar, comunitaria y en los pueblos, la forma de comunicarse con el universo, los animales, las plantas y otros seres, que espero despierte su curiosidad, creatividad e interés por investigar. Asimismo puedan entender, interpretar y sobre todo vivenciar todo el conocimiento de las abuelas y los abuelos en las diferentes comunidades e idiomas de los cuatro pueblos de Guatemala.

De igual forma, ofrece la oportunidad de conocer y desarrollar diferentes discursos, así como las normas de cortesía, consejos, agradecimiento y otros, como elemento importante en las culturas. Además conocerán otros documentos importantes como el Popol Wuj, el Chilam Balam y otros presentados en forma de historias.

Todos los contenidos están presentados para que ustedes niñas y niños puedan comunicarse en sus idiomas y puedan realizar diferentes actividades que ayuden a desarrollar los procesos de la escucha, el habla así como de lectura y escritura, porque estas habilidades formarán parte esencial del aprendizaje.

Estoy segura que estos textos les ayudará a desarrollar sus idiomas maternos, ya que comprende temas y contenidos contextualizados según el idioma y la cultura del área al cual va dirigido. Por eso, es importante que le dediquen tiempo e interés para leerlo, que desarrollen las actividades que les sugiere, que compartan con los demás lo que encuentren en él, que lo tengan como el mejor amigo que los acompaña siempre.

Con aprecio para ustedes niñas y niños; Mayas, Garífunas, Xinkas y Mestizos.

MINISTERIO DE EDUCACIÓN
MINISTRA DE EDUCACIÓN
Guatemala, C. A.

Licenciada Cynthia Carolina del Águila Mendizábal
Ministra de Educación

Tz'utujil

Rucholajiil sik'iineem ruk'amoon to ja wuuj

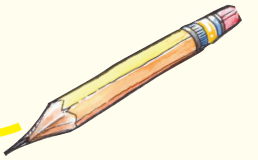

Ajilab'al	Ruub'ii'	Rub'eeyaal	Ruuxaaq
1.	Ja tz'i' k'in ja ruub'aaq	Pixab'altziij	9
2.	Ixiim, Kinaq' k'in Koy	Cholontzij	15
3.	Jun ch'ooy naq'an ruupaam	Pixab'altziij	21
4.	Ja kajuleew kixiin chikopaa'	Cholontziij	27
5.	Jar erachib'iil jar ixtan Clara	Na'tab'altziij	31
6.	Jar inin ma in jun ala's ta	Cholonk'asleemaal	37
7.	Ja muchu'lachib'al rixiin tan Rosita	Rub'eyaliil	43
8.	Ja chee' rixiin tan Adela	Pajch'untziij	47
9.	Ja kajuleew k'iy ruka'yib'aliil	Tzijooneem	57
10.	¿Naq xk'amo' eel ruxampare'm ja taa' Pala's?	Cholontziij	67
11.	Jun jaay rixiin jun umul	Cholontziij	75
12.	¡K'o jun waanaa'!	Tzijooneem	81
13.	Pakal k'in ja kemem kixiin am	Tzijooneem	91

Ajilab'al	Ruub'ii'	Rub'eeyaal	Ruuxaaq
14.	Ja taq ak' k'in ja chi' ruuwach ixiim	Pixab'altziij	101
15.	Ja mix toq chi aaq'a'	Nawalintziij	109
16.	Ja nuxaamaal qas looq'	Pajch'untziij	115
17.	Ja jun ajilab'alqas nutzix ruuwach	Cholontziij	121
18.	Qojtaqiij qojk'ase'e jani' taq chee'	Tzijooneem	127
19.	Ja q'a'xnaqlaj jaay rixiin ruuwach uleew	Pajch'untziij	135
20.	Ja Xojooj kixiin ulaa' winaqii'	Cholontziij	141
21.	¡Qas ta qan yuquyaq awixkin!	Nawalintziij	151
22.	Ja nimaal k'in inin	Tzijooneem	157
23.	Ja tix Bernardo	Cholontziiij	163
24.	Ninkowiini ninooq'i, ja wi nwaajo'	Tzijooneem	169
25.	Ja kika'yiib'aal jar ajxiik' chikopaa'		177

Tawojtaqiij jani' taq ja sik'iineem k'in jani' naab'an chi re rusik'ixiik:

Ja taq sik'iineem qas utz b'anoon to chi re rutz'ijb'axiik utz k'a ja toq ne'asik'iij qas ta k'iy ojtaqiineem nk'eje' kan awuk'iin k'in chaqajaa' qas ta natki'kooti atet. Rumaal ari' chi jun junal kee wa ri' runujk'iik b'anoon to ri':

Tasik'ij ja waa ri' najb'eey

Tab'ana' ka'i' saamaaj:

1. Taniik'ooj ja sik'iineem

Nb'iij chi ja jun junal sik'iineem jaa wa ri' nawijli na chi re ri':

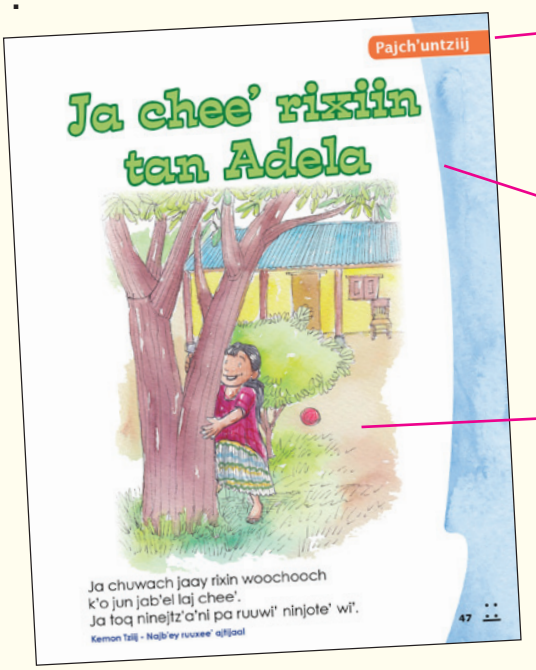

Rub'eyaal ja sik'iineem: k'ooli cholontziij, nawalintziij, tzijooneem, pajch'un tziij owi juun chik.

Ruub'ii': Tasiik'iij k'in tach'ob'o' ja nuuya' rub'ixiik chi aawe.

Achib'al Ke'atz'ata', natruuto' chi ruch'ojb'iik naq rub'eyaal ja sik'iineem.

2. Tak'asa' jar anaa'ooj

Chi paan jun jun sik'iineem rajawaxiik naab'an jun ki'iil laj saamaaj najb'eey nasik'ij na, jar awujatz'ijb' rixiin ch'ob'ooneem k'in chojmiineem.

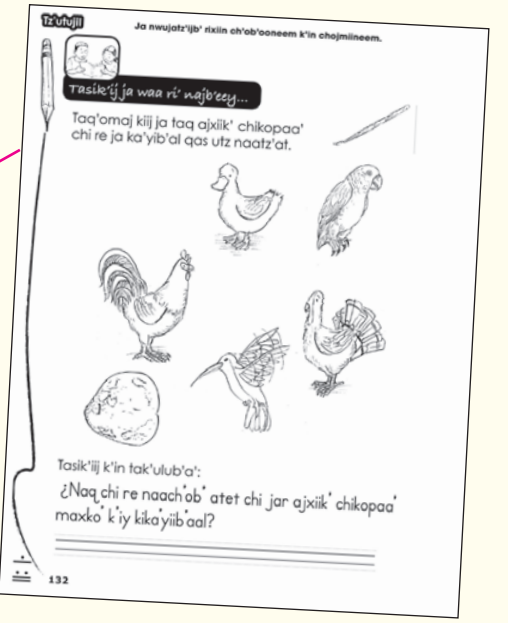

Sik’iineem ruk’iin ronojel aak’u’x

Ejqaal tasik’iij. Tasik’ij chik jutiij ja toq ma tich’ob’taji ja nub’iij. Tatz’ata’ jar achib’al.
Tajuxu’ ja tziij ma tich’ob’taj awumaal
¿La nch’ob’ ja nsik’iij?
Jaa wa’ ti k’utub’aliil natruuto’ chi rojtaqixiik ja wi naach’ob’ ja nasiik’iij.

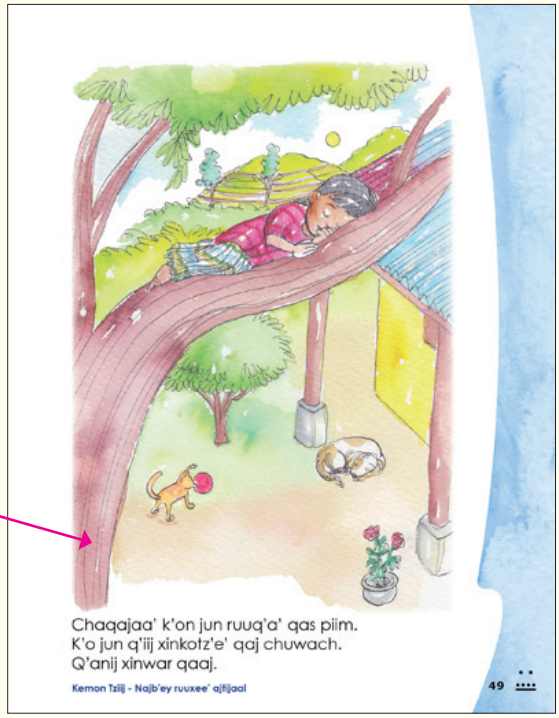

Tulqa’j chi aawe chi rajawaxiik nachajiij ja wuuj ri’. Ma tatz’ijb’aj ta ruuwach nix ta k’a xtaajux, rumaal chi nk’atzin chik na chi ke julee’ taq ala’ii’ k’in taq ixtanii’.

Ja toq nsik’itaj awumaal

Tab’ana’ ka’i’ saamaaj:

1. **Ko’l ch’ob’ooneem**
   Tach’ob’o’ ja xsik’itaj awumaal k’in tab’iij ja taq tziij nalax to pan aawi’ rumaal.

2. **Saamaaj rixiin ch’ob’ooneem k’in chojmiineem** Ne’awijli pan awujatz’ijb’ utz k’a ne’aach’ob’ k’in ne’achojmiij.

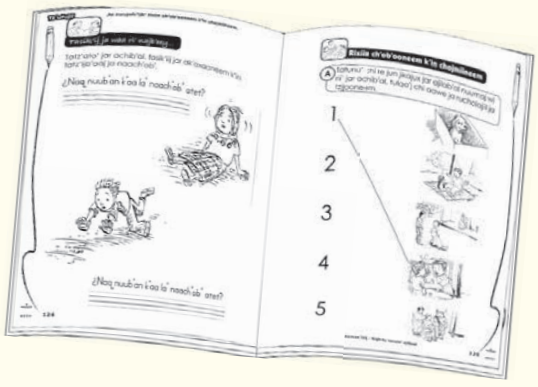

Ja ruuk'u'x k'asleemaal qas k'iy ruka'yib'aliil

Ja wi naatz'at chi utz, chi jun jun tzijooneem k'o jun ti ruka'yib'aliil chi ruuchii' nuuya' ti rejtaal naq rub'eeyaal ja nasiik'iij. Kaji' ja ruka'yib'aliil k'in chi jun junal k'o jun nimatzijooneem nuuchol. Jaa wa' nb'ij tziij chi ja toq xtasiik'iij ja jun jun tzijooneem chaqajaa' k'ooli nawojtaqiij k'in nasamajiij chi re ja:

Wachawinaq
Nqojtaqiij nqanimarisaj qaaq'iij jar ojala'ii' k'in ixtanii'. Chaqajaa' nqojtaqiij chi juunaam qaaq'a' chi re ja saamaaj k'in rub'eeyaal k'asleemaal jar aachi k'in ixoq.

Ka'i' Tzijob'al k'in k'iyab'ajnikiil
Nqojtaqiij chi maxko' rajawaxiik ja qatzijob'al k'in qab'ajnikiil utz k'a qas pa rub'eeyaal nqaq'ijla' wi' qii'.

Kowil Chii'aaj Winaq k'in Jororeem B'ajnikiil
Ja ruk'asleemaal jun ixtan k'in jun alaa' qas rajawaxiik. Qas qak'ojtisaj qaak'u'x k'in qaya'a' pa rub'eeyaal ja rukowil qaachii' utz k'a nqaaya' rub'iixiik ja toq ntzajq b'eey chi qaawach. Xa keeri' nojkowiini pa jororeem k'in ki'koteemaal nojk'eje'e.

Rucholaajiil Na'ojiineem
Nqojtaqiij qas pa rub'eeyaal nqaach'ob' ruchojmarisaxiik ja ruk'ayeewaal nqijli chi paam ja qak'asleemaal.

Nb'ij tziij chi nawijli pa jun junal tzijooneem k'aak'a naa'ooj chi re wachawinaq, k'iyab'ajniikiil, Kowil Chii'aaj Winaq, Jororeem B'ajnikiil k'in Rucholaajiil Na'ojiineem. Jaa wa' tzijooneem ri' maxko' ch'ob'ooj k'in sakiineem naa'ooj nuuya' kan chi aawe. Chaqajaa', qas pa xuk'uk'eem k'in ki'koteemaal natkowiini naaya' rub'iixiik jar anaa'ooj chi re awa' tzijooneem. Xtaatz'at k'a chi natki'kooti k'in qas nk'ask'oti aak'u'x rumaal.

¡Kaamiik nuuya' el rii' qas pa ki'kotemaal, qamaja' eel ruk'iin ja najb'ey tzijooneem!

Ja tz'i' k'in ja ruub'aaq

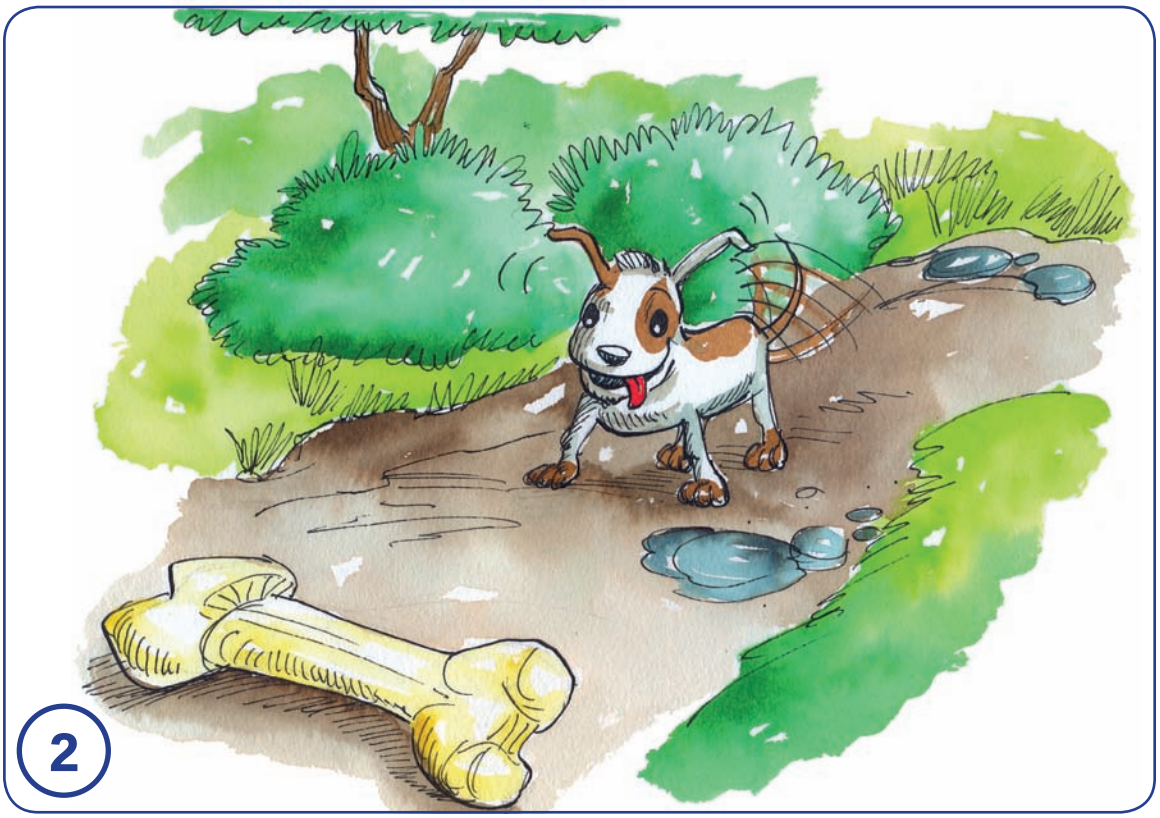

3

4

5

6

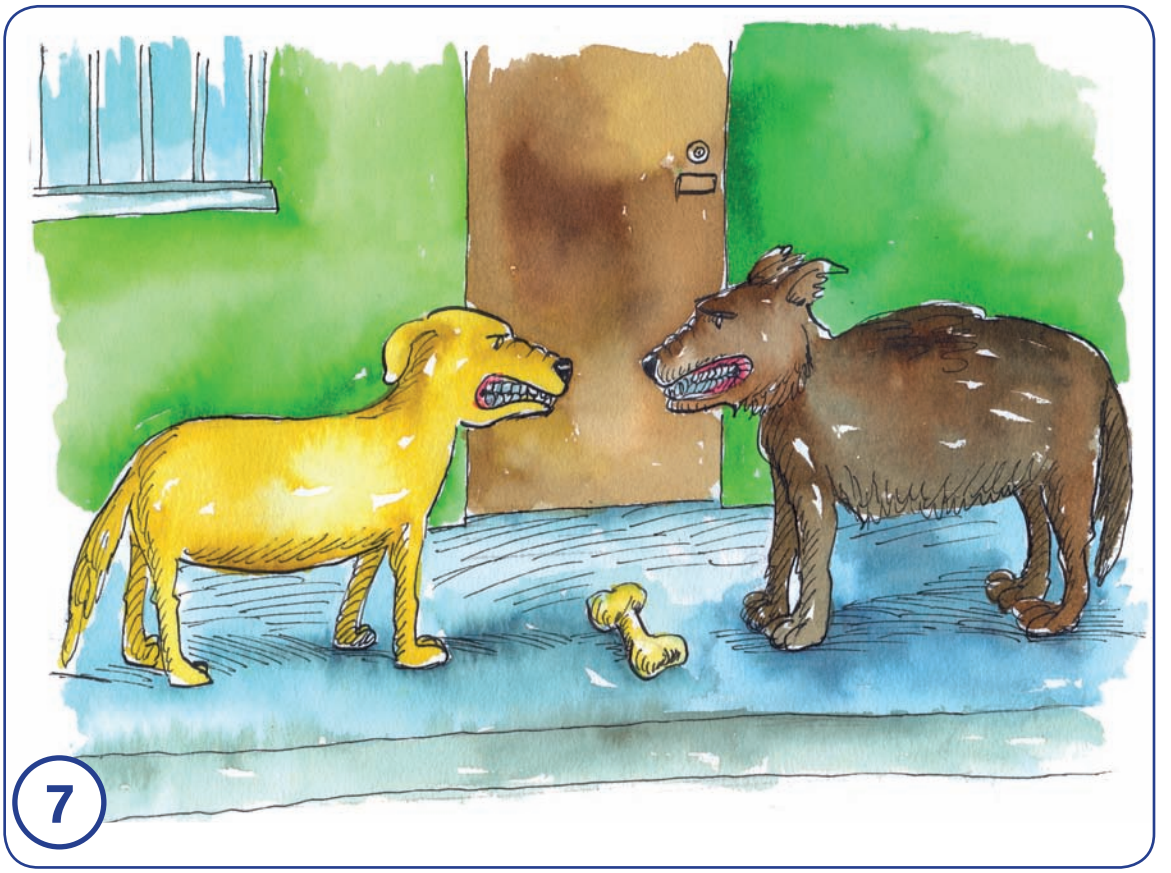

7

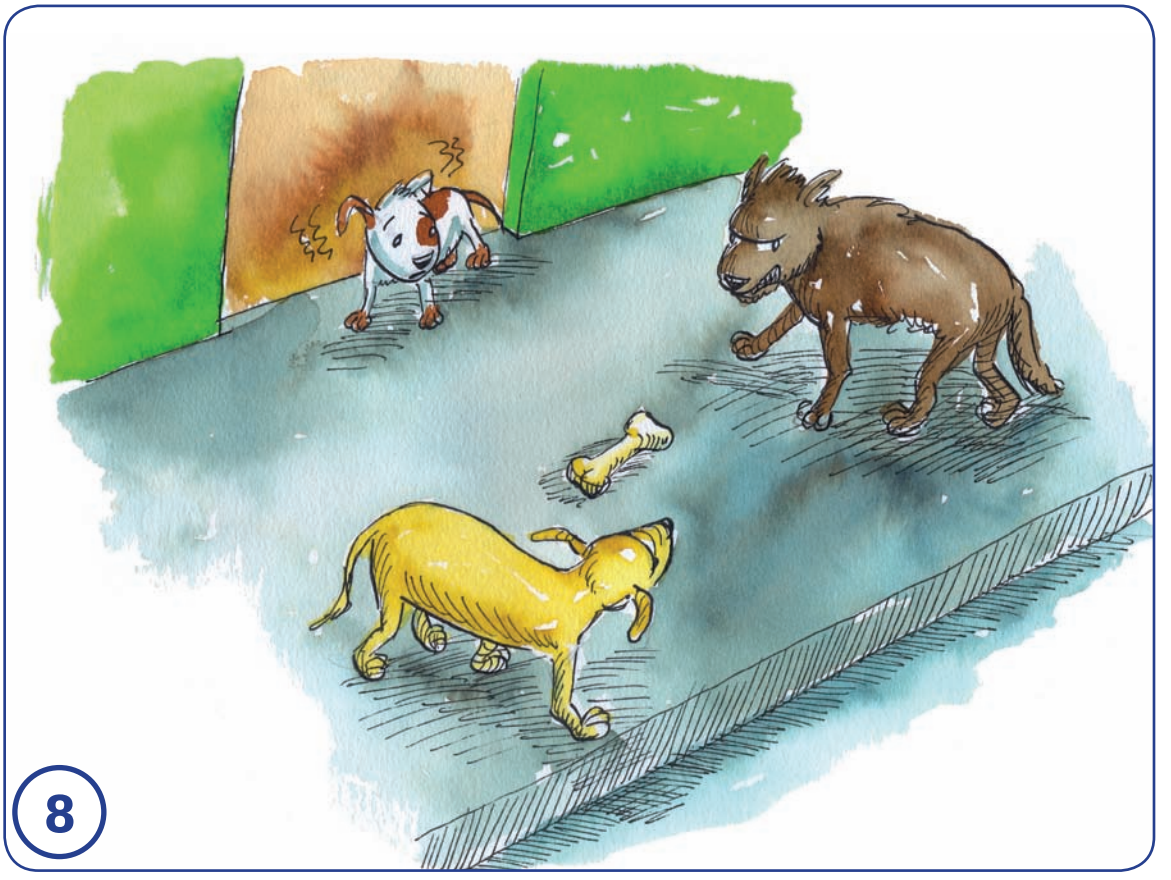

8

9

10

11

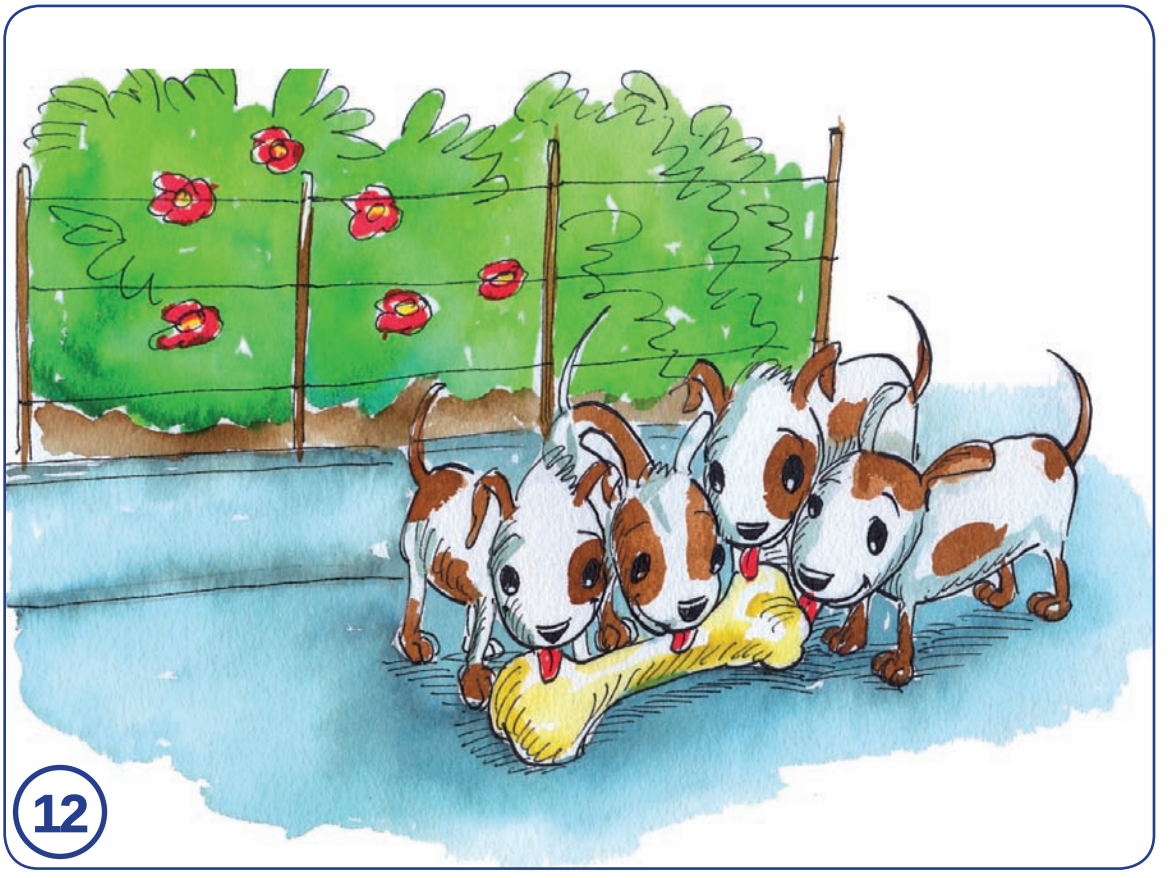

12

Ixiim, Kinaq' k'in Koy

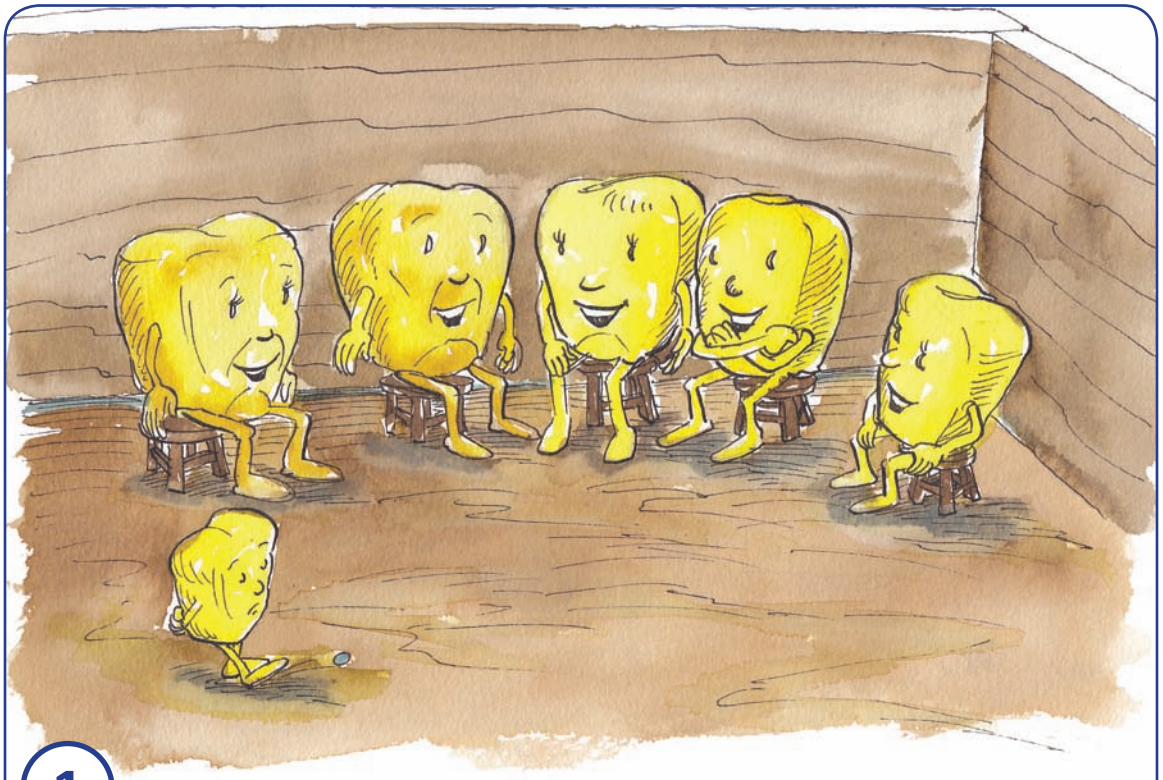

1

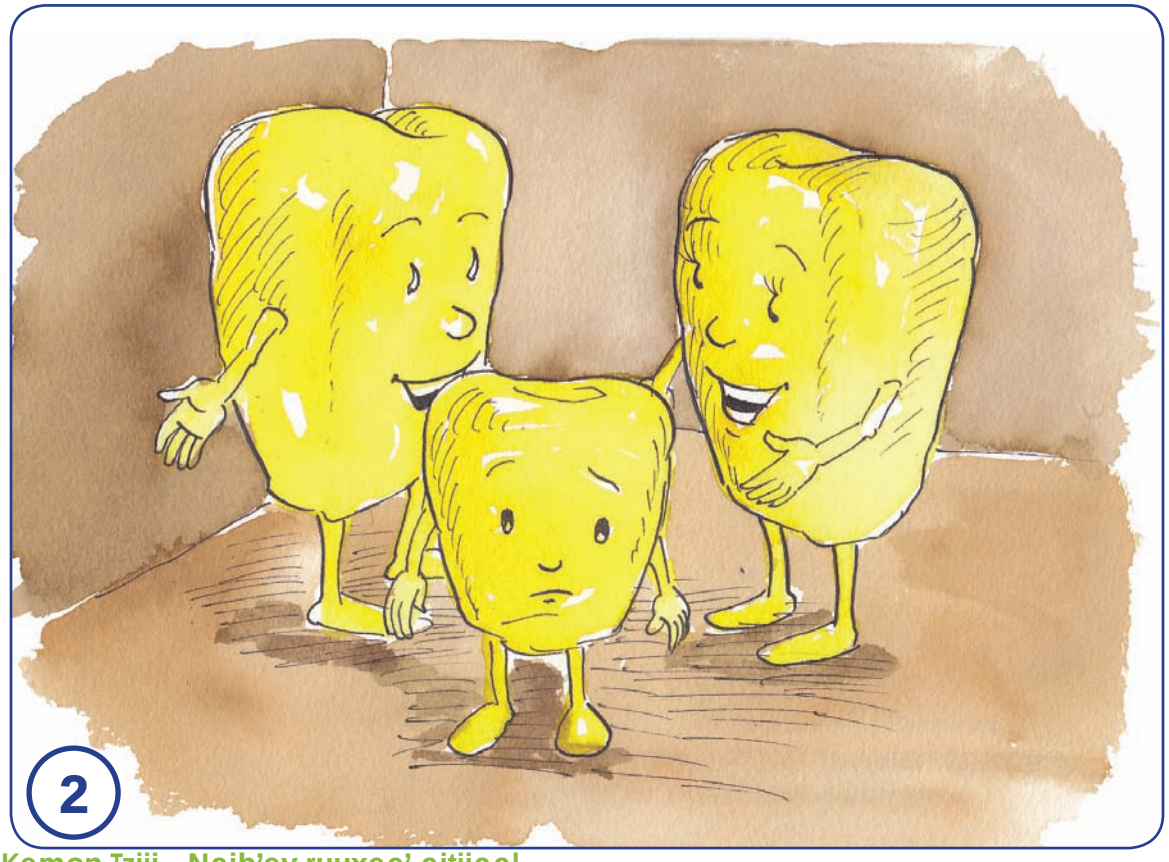

2

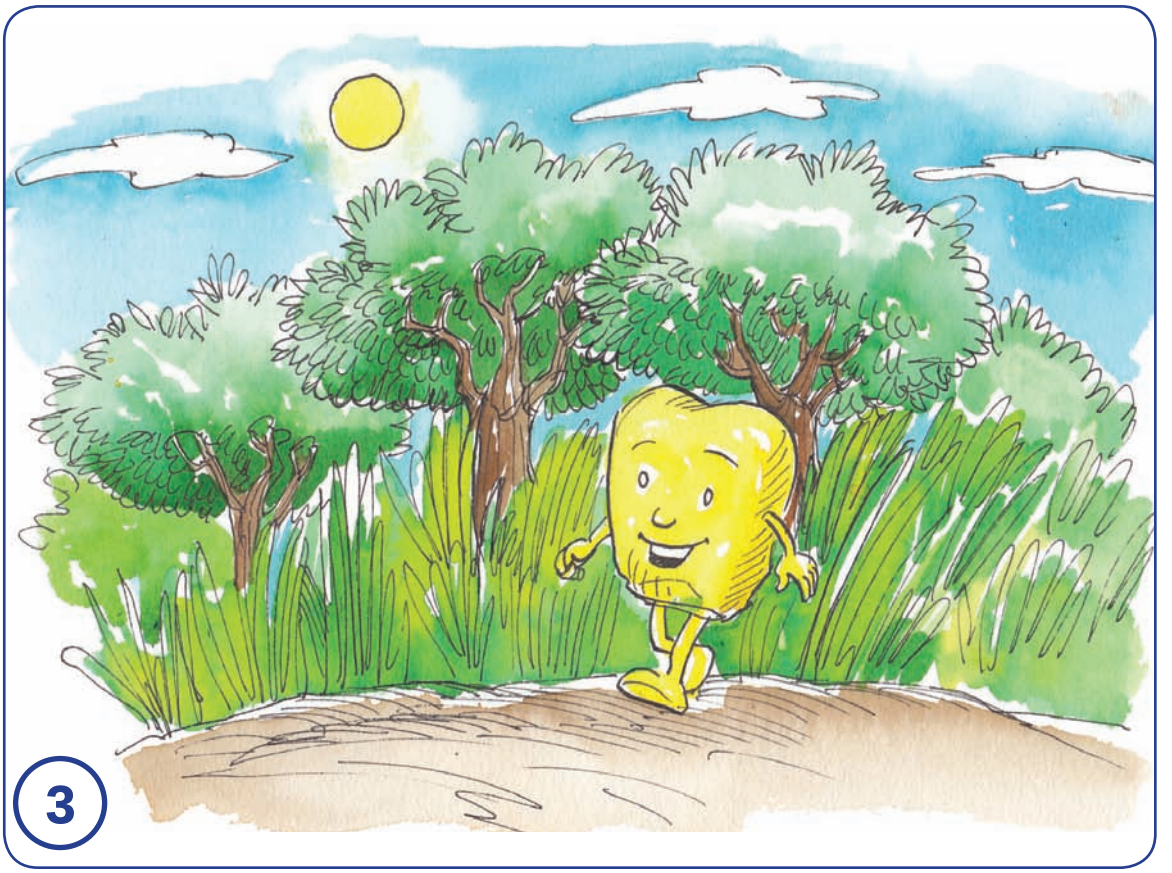

3

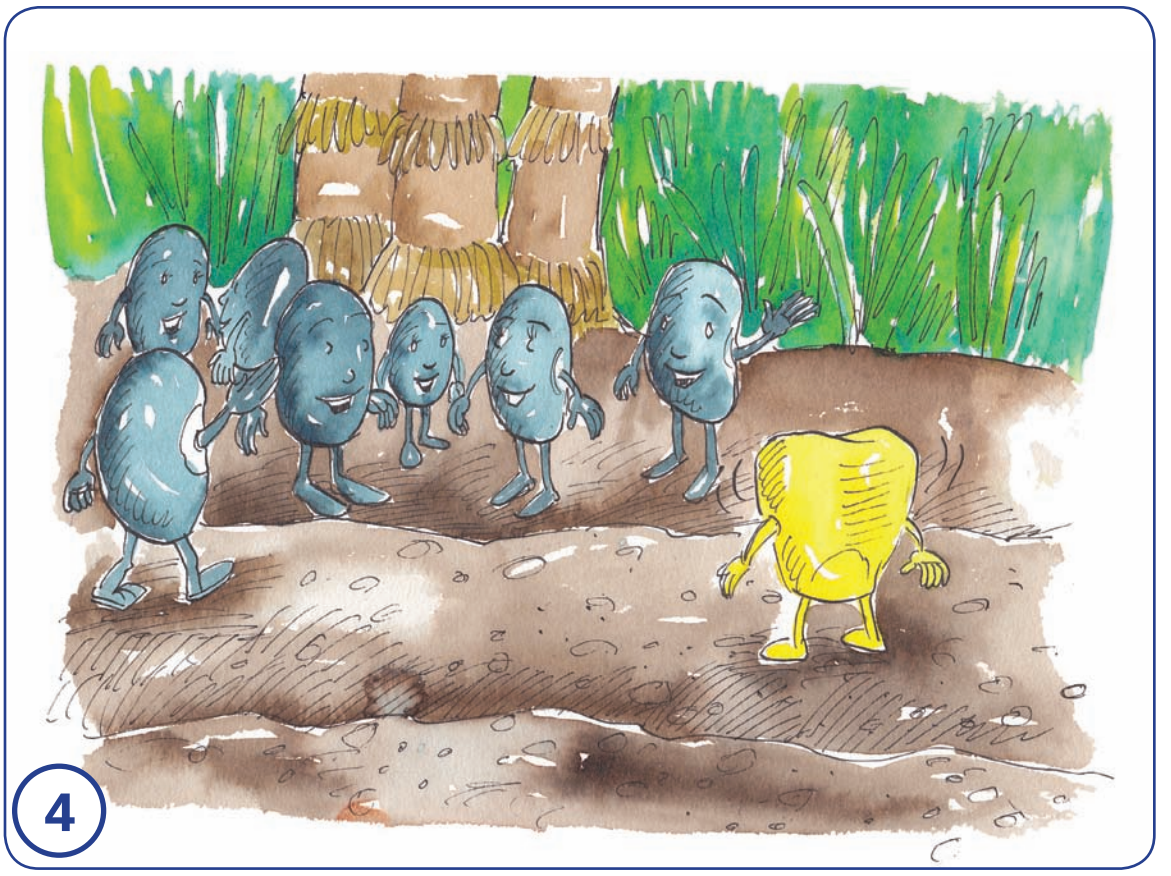

4

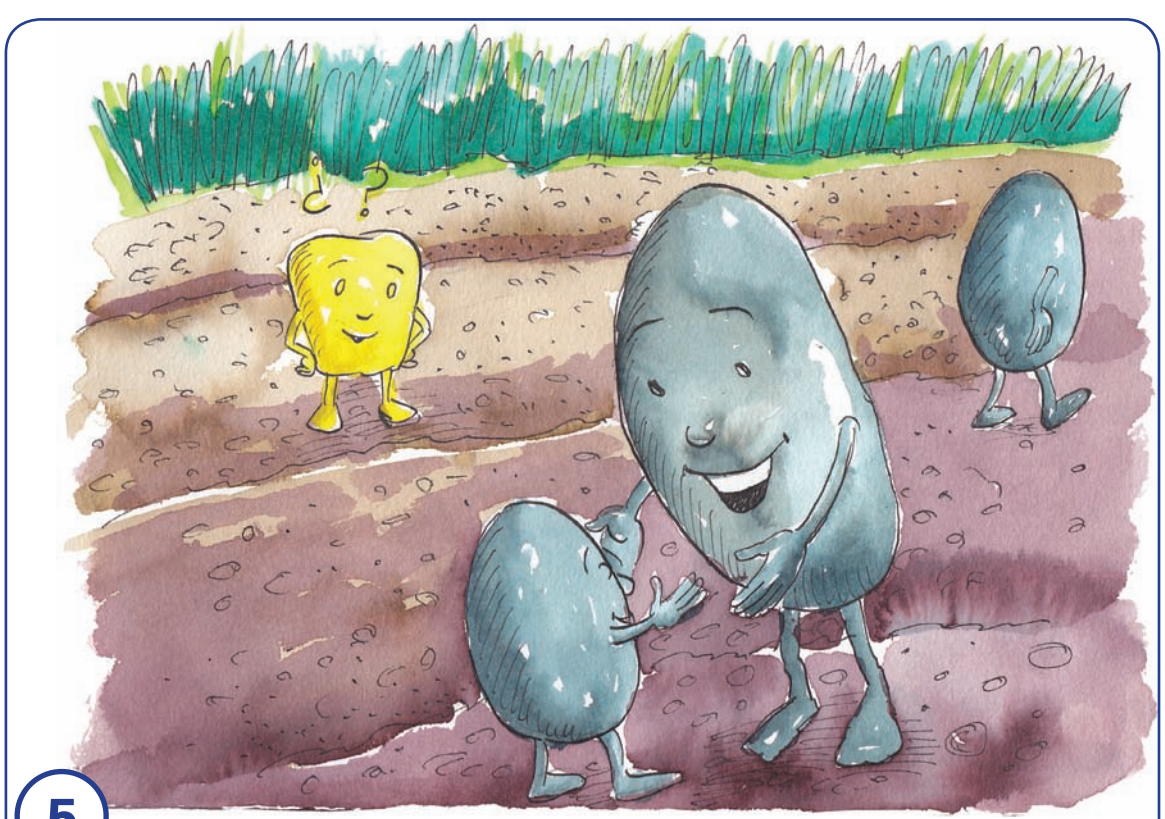

5

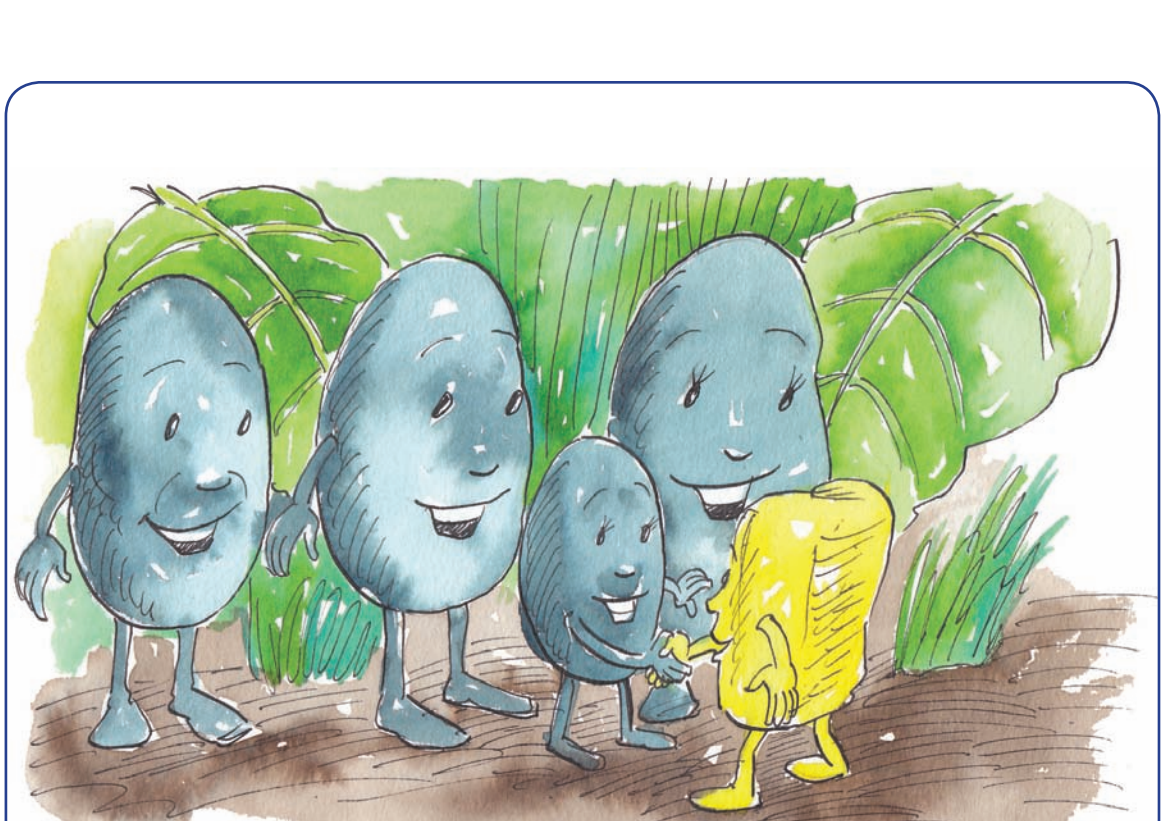

6

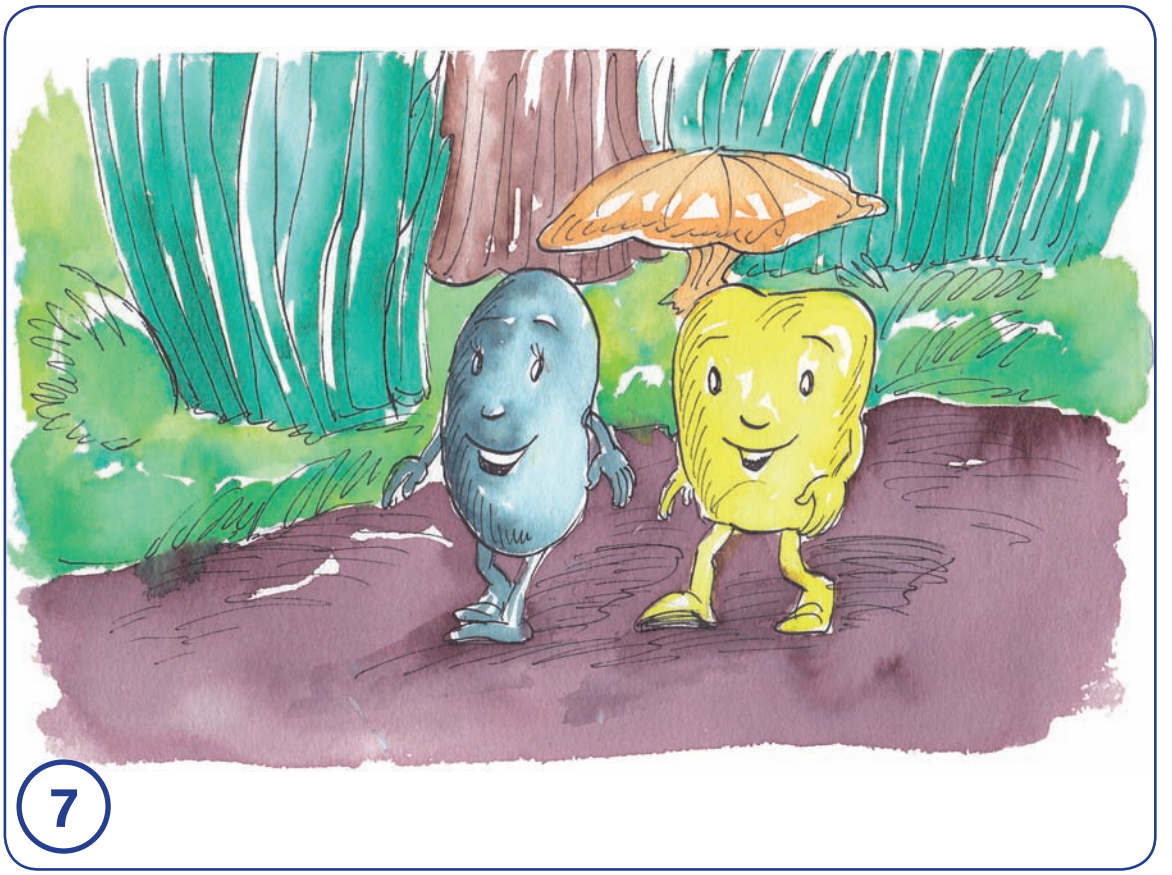

7

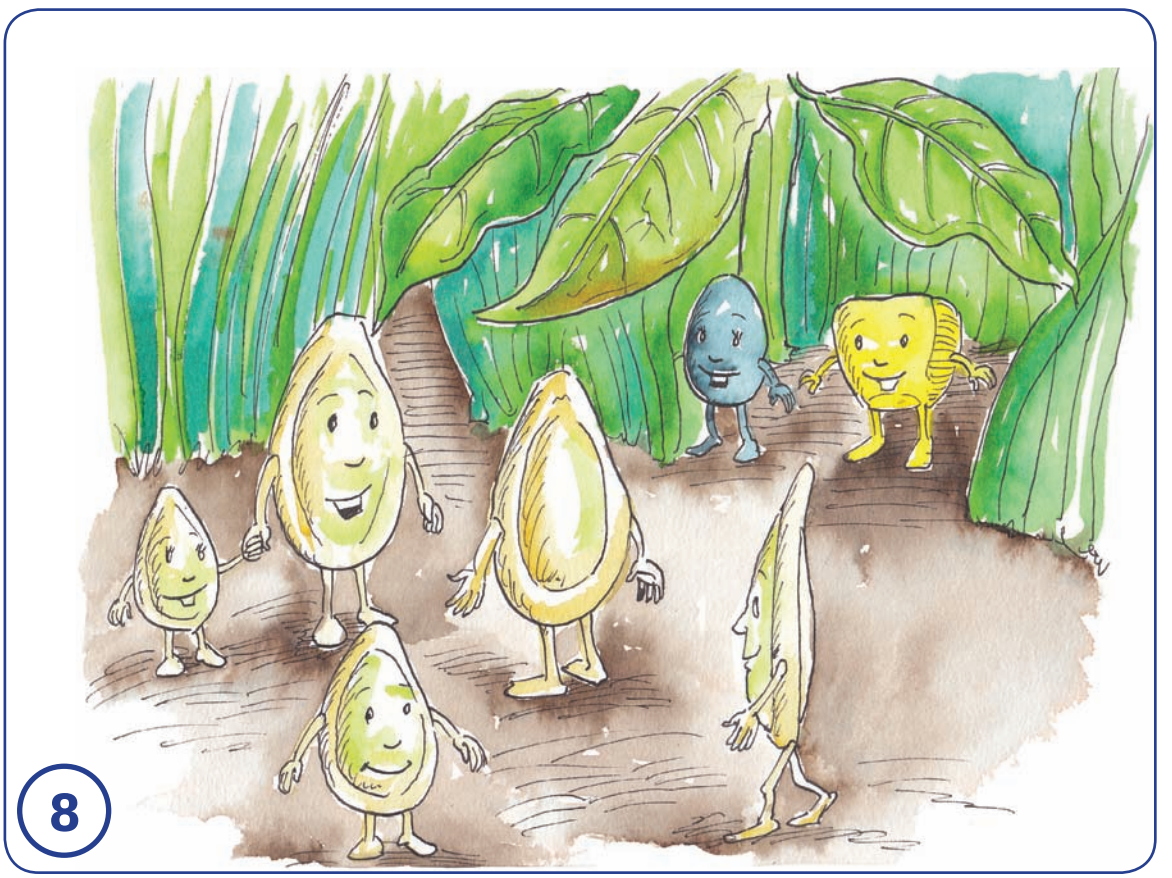

8

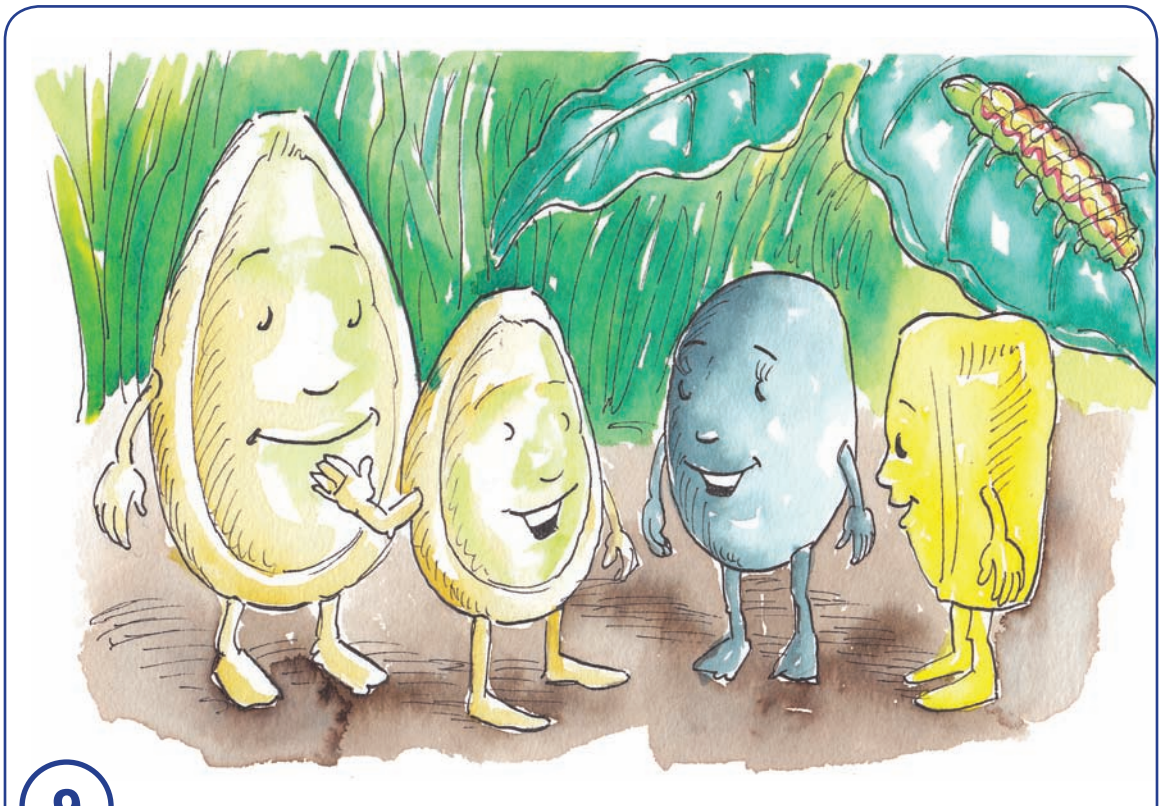

9

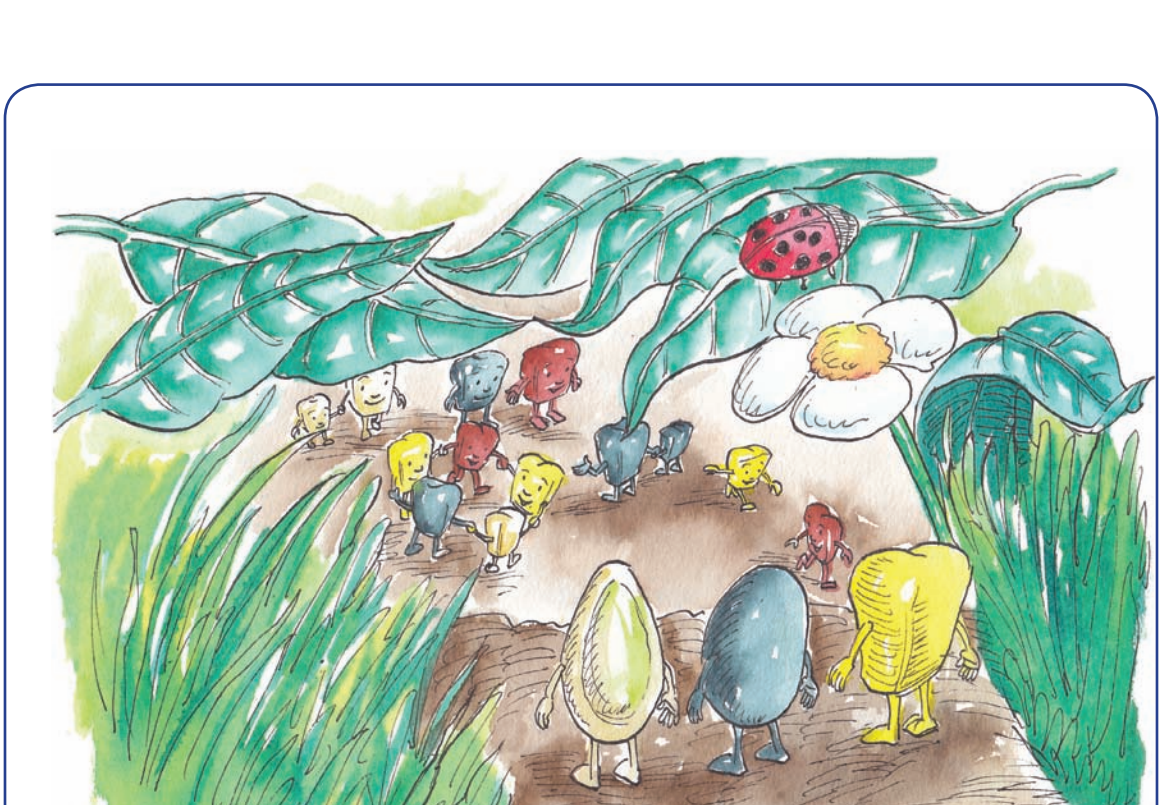

10

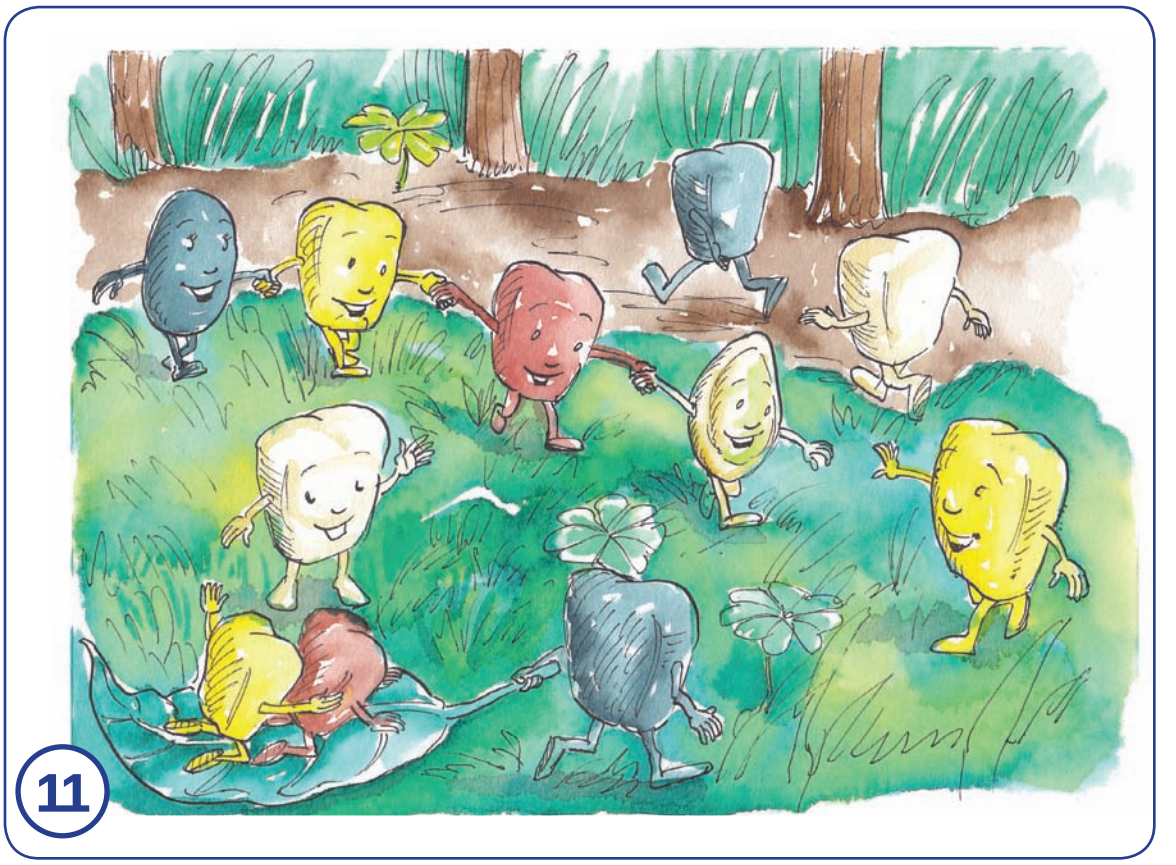

11

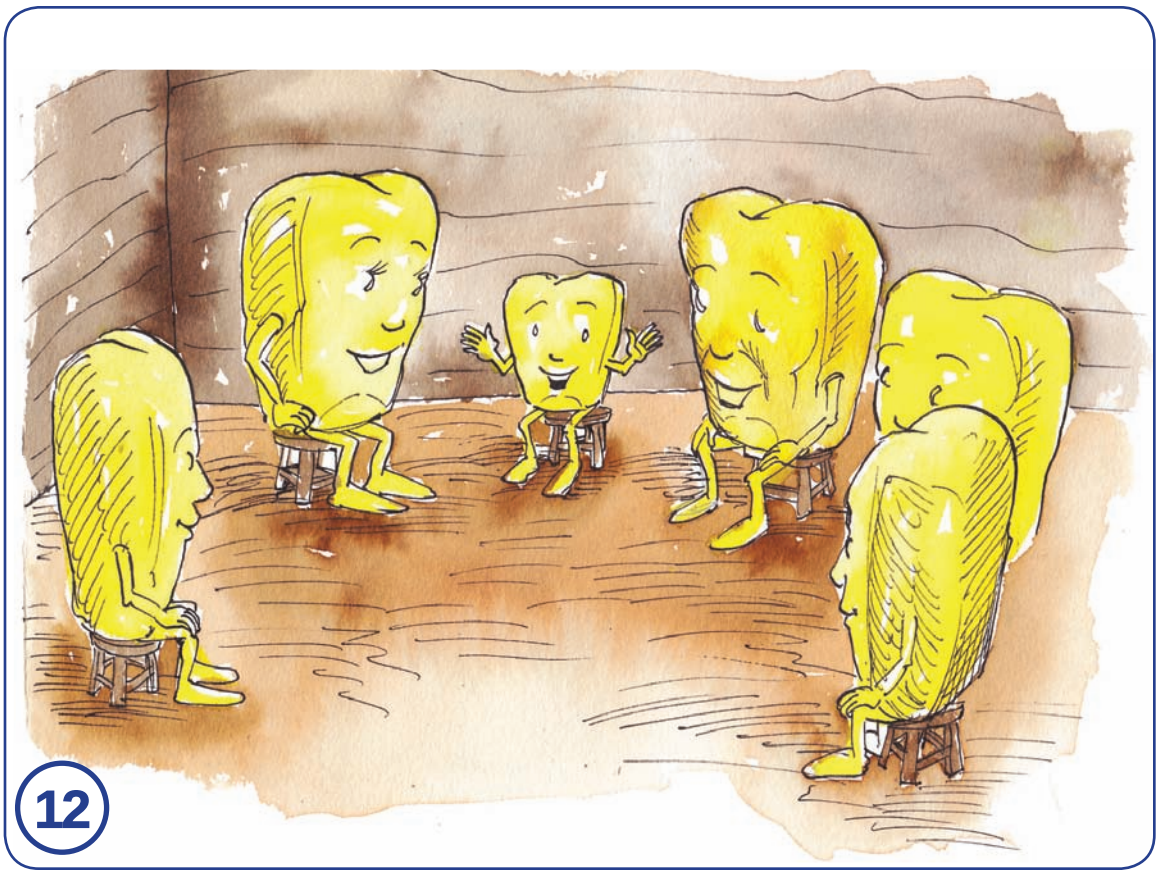

12

Jun ch'ooy naq'an ruupaam

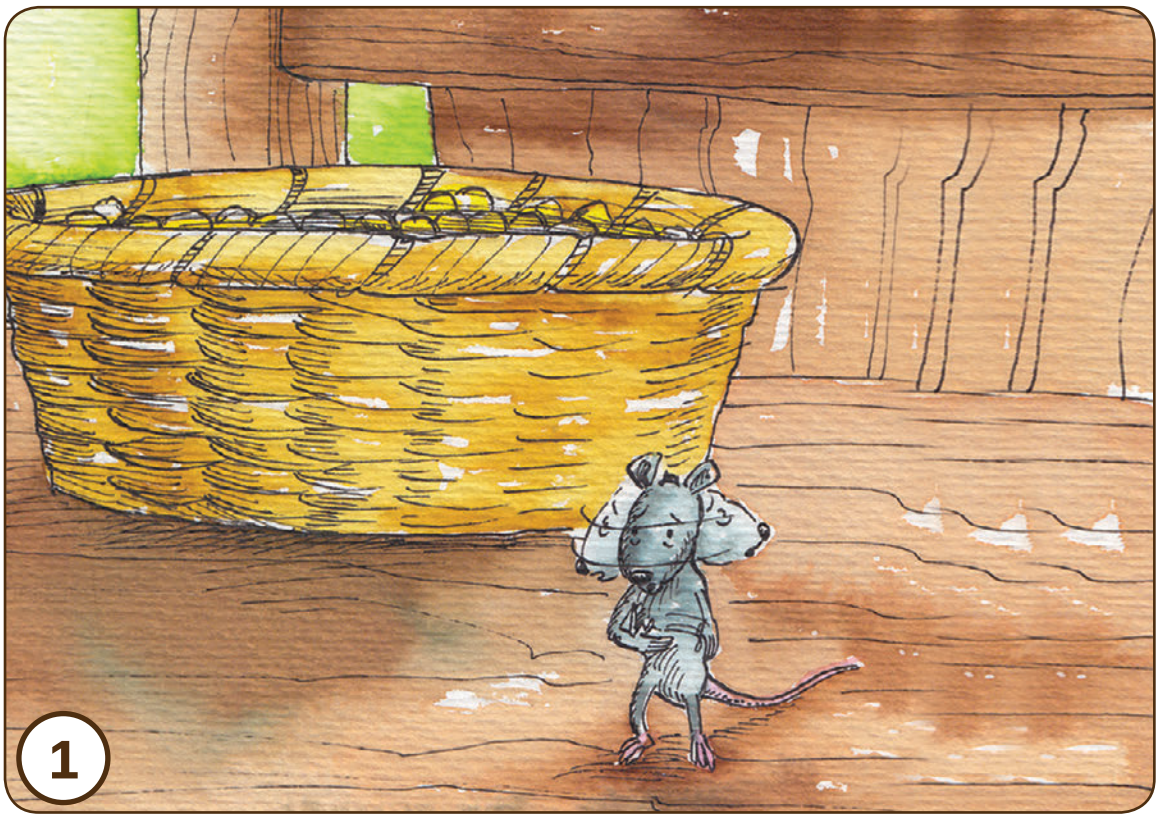

3

4

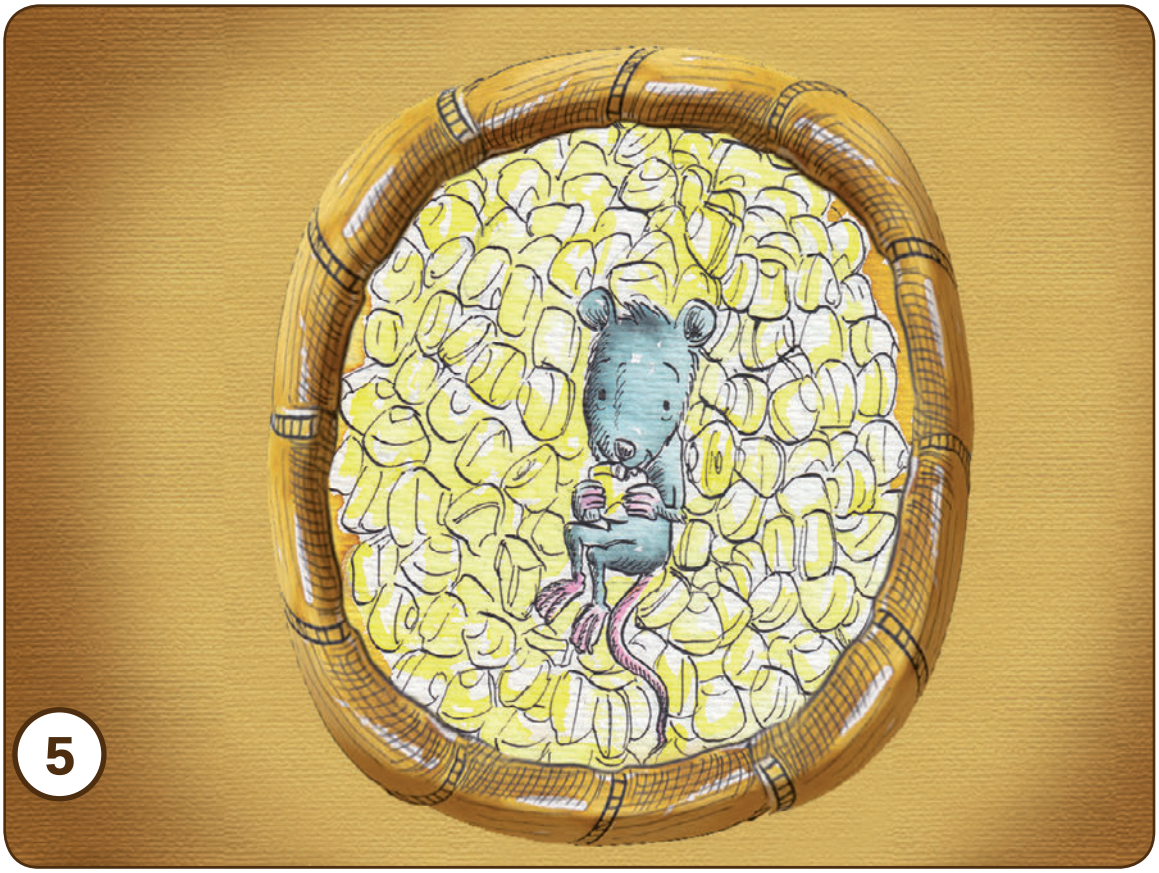
5

6

7

¡QATO'O' QII'!
8

9

10

¡QATO'O' QII'!
11

12

Ja kajuleew kixiin chikopaa'

Ja kajuleew chaqajaa' kochooch ja chikopaa'.

Ajxiik' chikop, masaat, tix, b'ajlam k'in kumatz.

Ee k'ooli chi ruuxee' uleew ee k'o wi'.

Ee k'o chik julee' pa ruuwi' uleew ee k'o wi'.

Ee k’ooli chi kaaj ee k’o wi’, pa ruuwi’ taq chee’ k’in pa taq juyu’.

Ee k’o chik julee’ nkeeb’an keesook chi ruuchii’ ya’.

Ee k’ooli jun jun pa ya’ eek’as wi’.

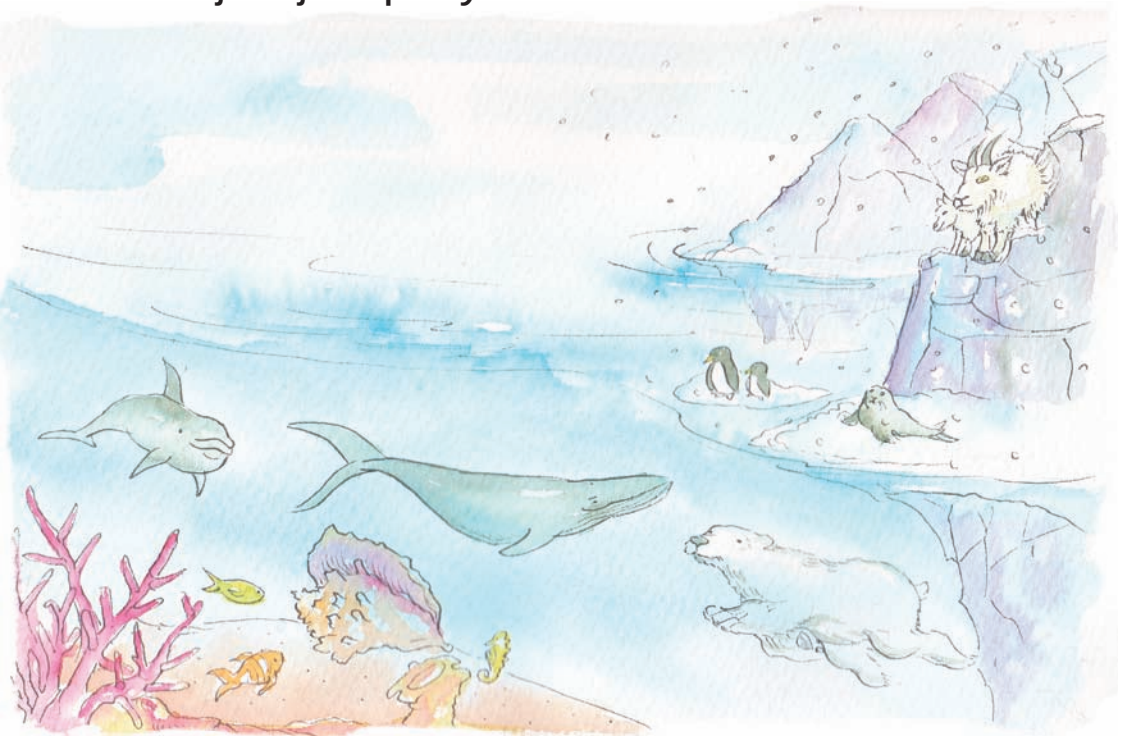

Ee k’o chik julee’ pa teew laj k’ojlib’al ee k’o wi’.

Julee’ chik ee k’ooli b’aar maxko’ wi k’atan nuub’an.

Ja chikopaa’ pa mookaaj nkuk’aj kii’.

Ee k’o jun jun chikopaa’ ichaaj nkeetij.

Ee k’ooli nekeetij chik julee’ chikopaa’.

Xar waa ri’ ee k’ooli chaqajaa’ nojkachib’ilaaj.

¿Ee chi naq taq ja utz ne’aatz’at?

Jar erachib’iil jar ixtan Clara

Ja tan Clara nuusik’ kotz’i’j pa juyu’.

Ja tan Clara nk’axaj jun sik’. Jani’ ruuqul jun mix. ¡Miauuuuu!

Ja tan Clara nuutz’at jun nimalaj jul.

Ja tan Clara xrelesaj qaaj ja ti raal b’ajlam chi re jun chee’.

Ja ti raal b’ajlam xajnimaji chi rukanoxiik ruutee’.

Ja chi re chik jun q’iij, ja tan Clara xmeloj chik chi ruk’amariik kotz’i’j.

Xxib’exi rumaal jun utiiw.

Jar utiiw xxib’ex eel rumaal ja ruutee’ ti b’ajlam.

Ja tan Clara qas ki’ ruuk’u’x xmeloj to chi roochooch.
Ja pa ti ruupo’t k’o jun ti rejtaal ruuq’a’ ja ti raal b’ajlam.

JAR ININ MA IN JUN ALA'S TA

¡Naq k’a chi re ma utz ta naatz’at nb’ij ti ala’s chi aawe!

Rumaal chi jar ala’s ma k’o ta keek’u’x, ma tikeena’ ja nb’anataji.

K’in jar inin nna’ ja nb’anataji. Juwi’ nna’ ja toq ninch’olixi.

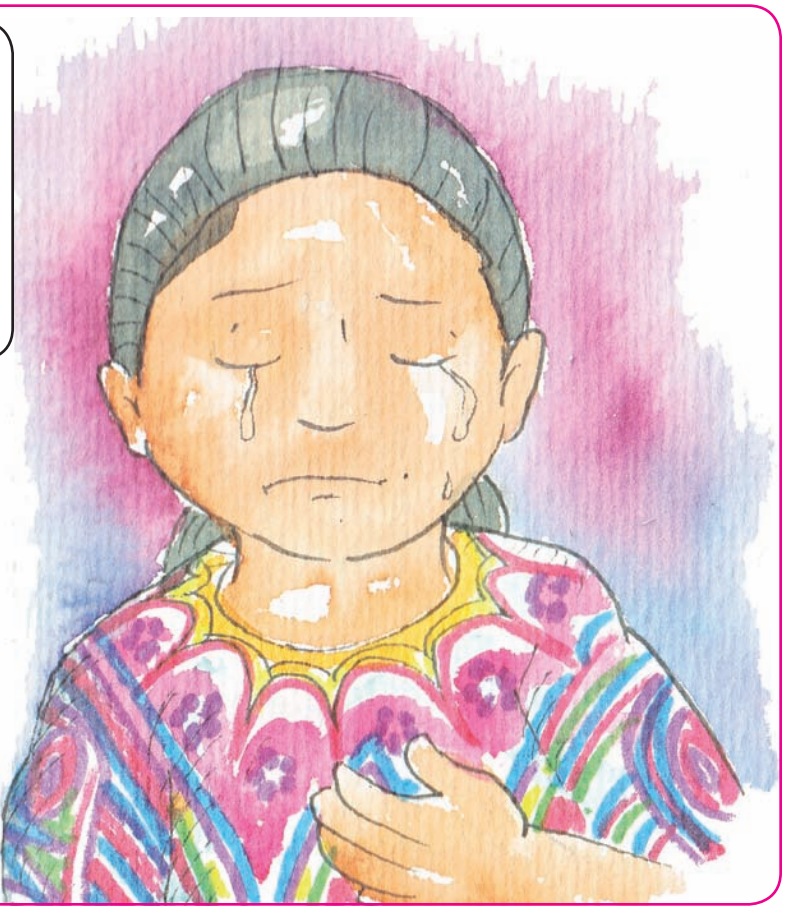

Qas ki’kotemaal nna’ ja toq ninq’ejtexi k’in ne’ejtz’aani wuk’iin.

Chaqajaa’ ninkowiini nintzijooni k’in nb’iij ja nch’ob’ k’in ja utz ntz’at.

Ninkowiini ninb'ijni k'in nb'atataj wii'. Chi re ja nuuq'a' ninkowiini nintz'ijb'aani k'in nb'an taq achib'al.

Ja taq aala's kaxlanuleew okenaq, tziyaq owi jo'q, jar inin mani'.

Ja taq aala's natkowiini ne'axutuj kaan. Jar inin mani'.

Jar inin k’o nub’aaqiil k’in nuch’aakuul jani’ konojeel ja winaqii’. ¡Ja toq in juun chi ke ja winaqii’ ninq’ijlo’xi qas inki’iil!
¡Keeri’ na k’a, Mari’y Cheepa!

Ja muchu'lachib'al rixiin tan Rosita

1

Ja ta Rosa wuquu' rjunaa'. Nb'e pan ajtijaal k'in najb'eey ruuxee' ajtijaal k'o wi'.

2

Qas utz nuutz'at nuunuk' taq achib'al chi re ja ruuxaaq taq ko'tentoj wuuj. K'o taq setesaq, kajatzuk', oxtzuk' k'in julee' achib'al chik ruk'iin.

¿Nawaajo' naatz'at ja wuunuk'?
Ruk'iin awa' taq ruuk'aaj ri' xuunuk' rupalaj ja jun aala's.

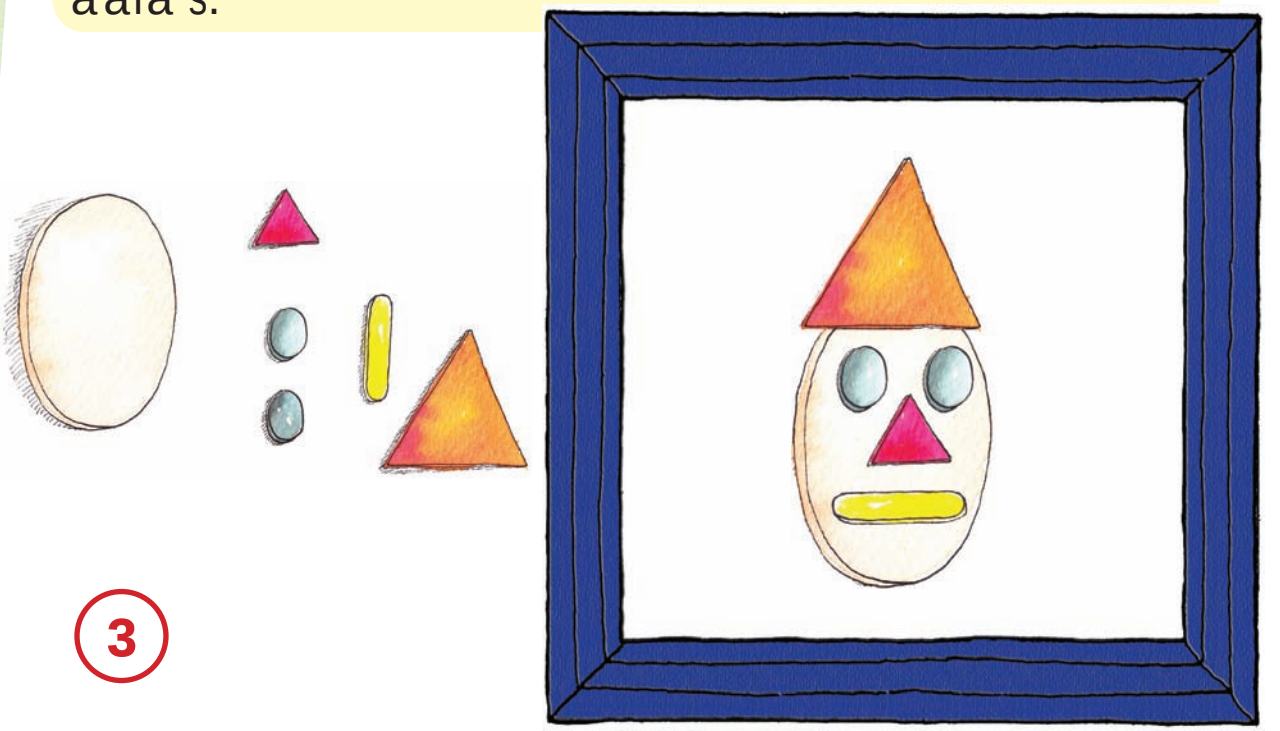

3

Ruk'iin awa' taq ruuk'aaj ri' xuunuk' jun ti rachib'al ak'aal.

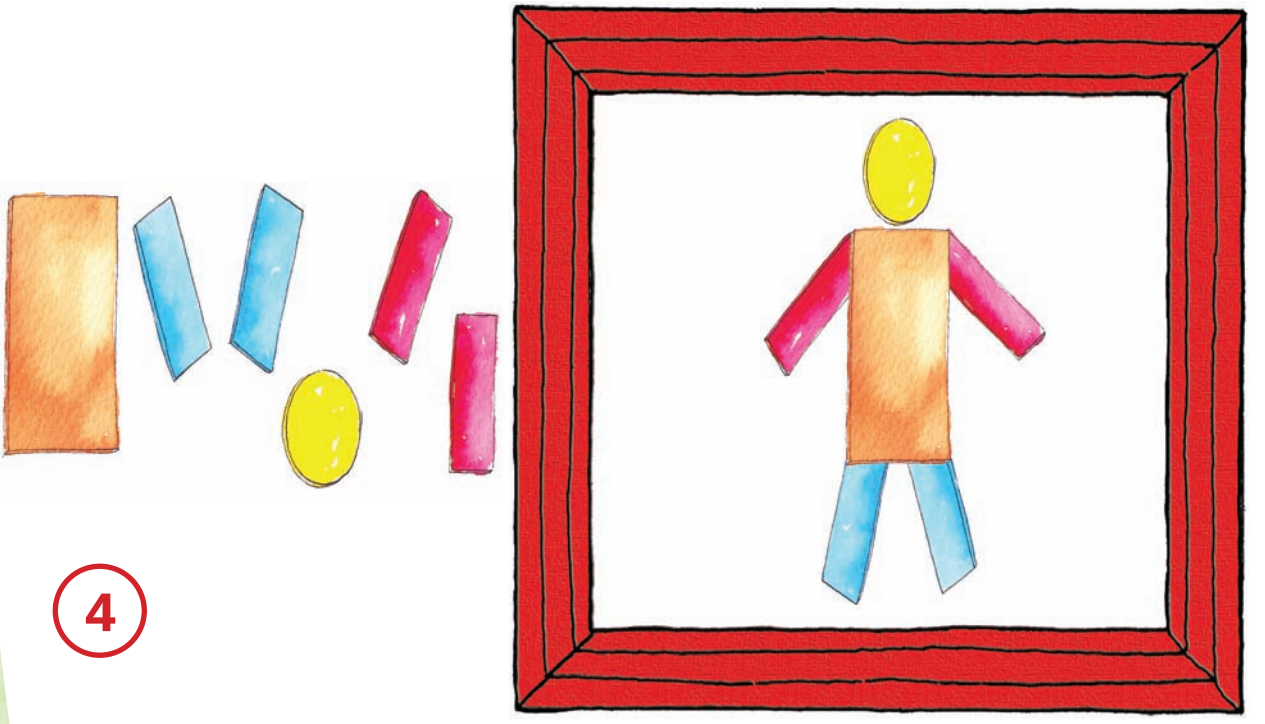

4

Ruk’iin awa’ taq ruuk’aaj ri’ xuunuk’ jun ti ch’uumiil.

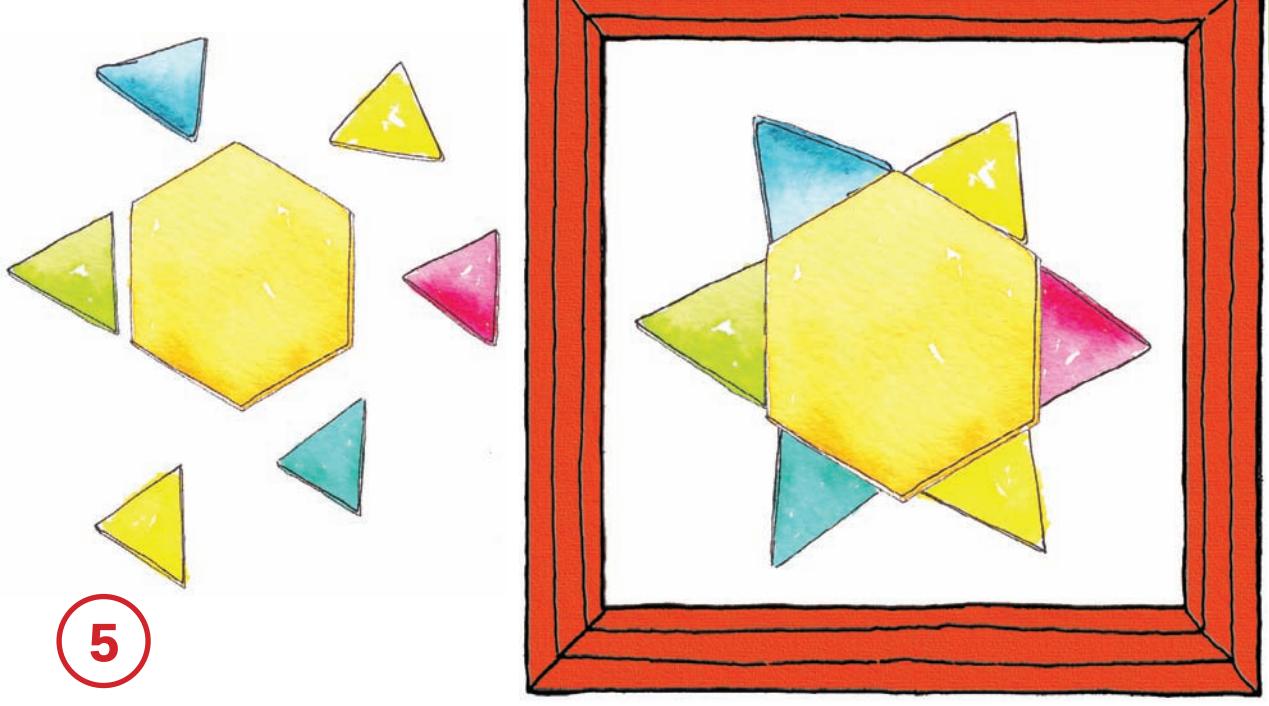

5

Ruk’iin awa’ taq ruuk’aaj ri’ xuunuk’ jun ti jaay.

?

6

Ruk'iin awa' taq ruuk'aaj ri' xuunuk' jun tz'ajpinch'ich'.

7

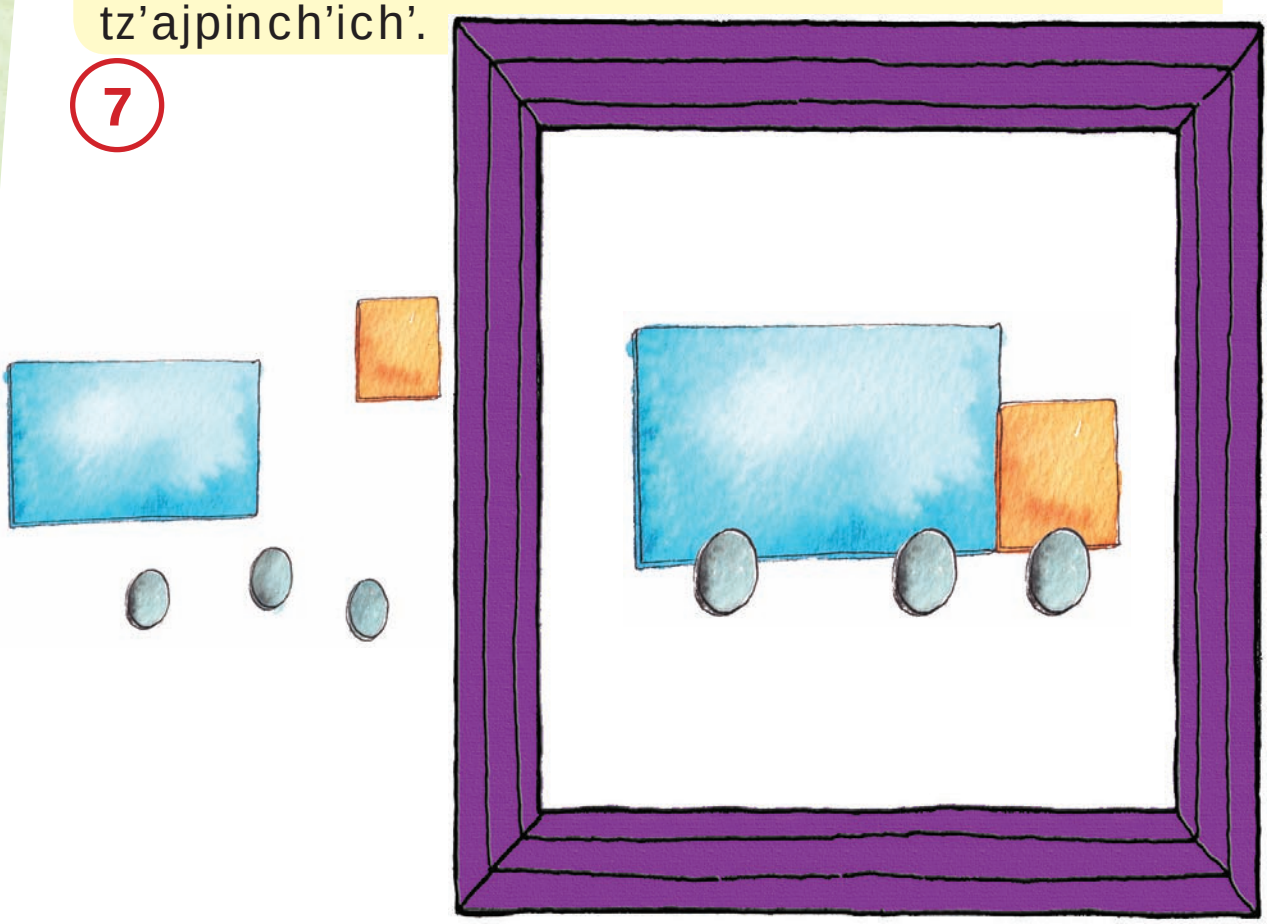

8

Ja toq xtzur tz'aaneem rumaal, ja tan Rosita xuutz'at ja rukajuleew.

K'a ja k'aa ri' xb'iij: ¡Jani' chi julee' achib'al ninkowiini nb'an chi re ja taq ruuk'aaj ja ko'tentoj wuuj!

Ja chee' rixiin tan Adela

Ja chuwach jaay rixin woochooch
k'o jun jab'el laj chee'.
Ja toq ninejtz'a'ni pa ruuwi' ninjote' wi'.

K'o jun ruuq'a' qas nuusil rii'.
Nink'awe'e.
Nsil wii'.
Nna' chi ninxik'aani.

Chaqajaa’ k’on jun ruuq’a’ qas piim.
K’o jun q’iij xinkotz’e’ qaj chuwach.
Q’anij xinwar qaaj.

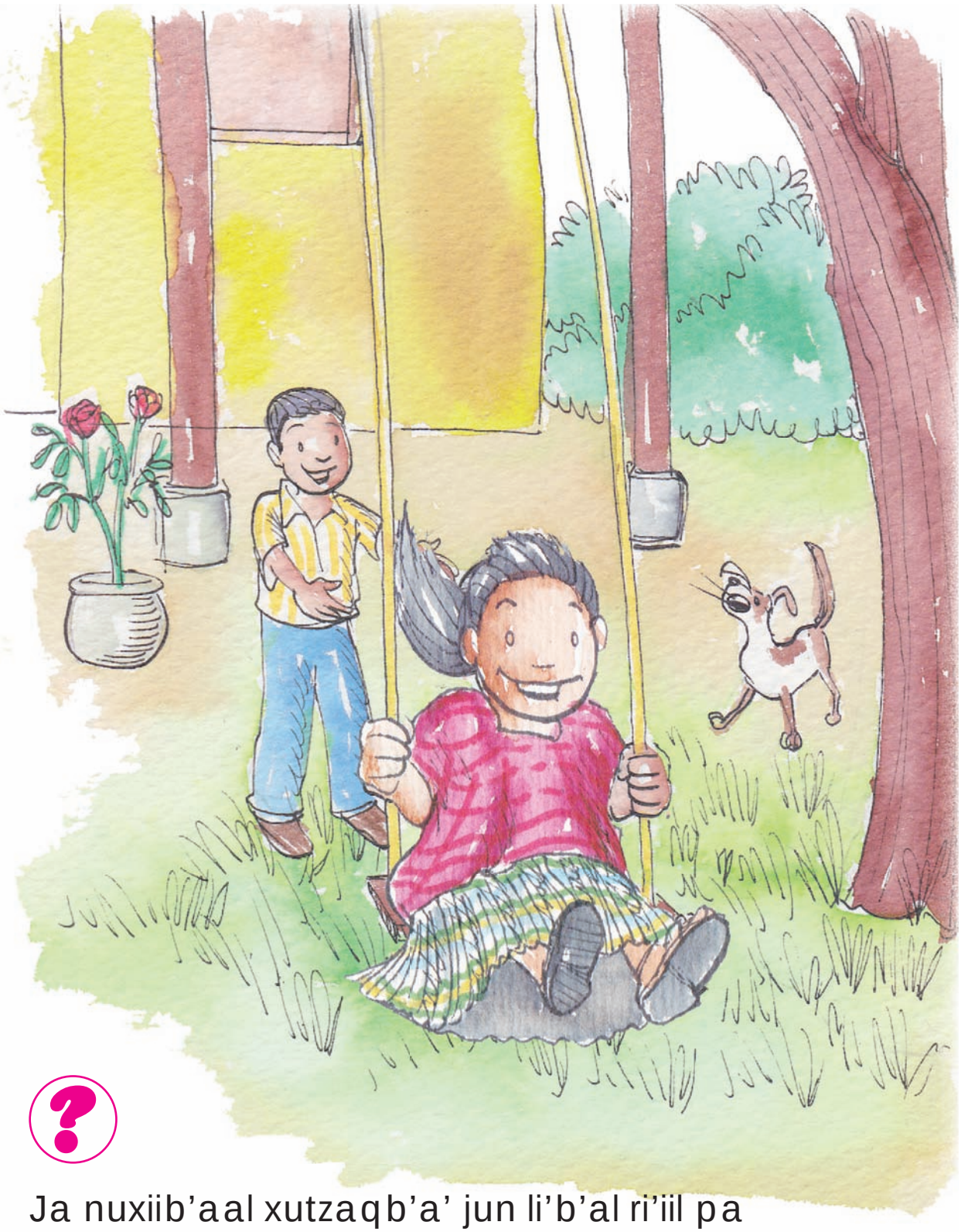

Ja nuxiib’aal xutzaqb’a’ jun li’b’al ri’iil pa ruuq’a’. Xuutaq’ jul chi re jun tz’alam,
K’in xuuxim jun kolo’ chi re.
¡Ma k’o chik ta jun li’b’al ri’iil ja q’a’xnaq ta chuwach ja xuwiin inin!

Ja nuuchee' maxko' ruuxaaq.
Chi ri' nwawaj wi wii'.
Ja toq ninrusiik'iij ja nutata',
ma kinrijli.

¡Adela!, ¡Adela! ¿B’aar chi ri’ atk’o wi’?
Keeri’ nb’iij ja nutata’.
Inin ninqa’j to ja toq ma kinruutz’at.

Qas nwukb’a’ qaj wii’ ja toq ninb’e.
Chi re chik jun paraj jay ninook eel wi’.
–¡Waa ri’ ink’o wi ri’ nutata’! –keeri nb’ij chi re.
¡Ay, Adela! ¡Maxko’ xinaxib’eej!

K’a pa ruuwi’ ja chee’ ri’ ntz’at opoon ja b’eey.
Ntz’at opoon ja toq nel to ja nutata’ k’in ja toq nooki pa jaay.
Ntza’t opoon ja toq nmeloj to ja nuxiib’aal pan ajtijaal.
Q’anij ronojeel ntz’at opoon pa ruuwi’ ja chee’ ri’.

Nenuutz’at opoon ja wachib’iil ne’ejtz’aani pa juyu’,
Xar waa ri’ inin waa ri’ ink’o wi’ ri’.
Nintzijooni kuk’iin ja taq ajxik’ chikop k’in taq sanik.
Xuub’an jutiij qas xinkeeti’.

Waa ri’ k’a ink’o na wi’ ri’
Ntajiini ninejtz’aani pa ruuwi’ ja chee’
Ma tinwaajo’ ninqa’ji.

Ja kajuleew k'iy ruka'yib'aliil

Ja tan Lita xel eel chuwach jay rachib'iil ruutee'. Ja ruutee' nuutik wachichaaj k'in neruk'ijtisij chikopaa'

Ja chuwach jaay, xuutz’at julee’ kuulix qas nimaq qas rax ruuxaaq,
yuquyaq k’in kaqkoj laj kaqatz’iin.
Chaqajaa’, kaqaxkoyaa’.

Xuutz’at julee’ q’ojq’, ja toq k’a xeruujaq,
Xa jani’ jun q’anakeem con taq q’aq chi ruuchii’.
–Jani’ ruukeem ja nuch’ititee’ –keeri’ xb’iij.

Ja pa koraal, xuutz’at jun wajkax saqaq’aqko’j riij. –Chi eewi qas ki’ ja ri’aal tz’uumaaj– keeri’ xb’iij ja tan Lita chi re ja ruutee’.

Chaqajaa', xeruutz'at ka'i' karne'l saq kiij,
xar waa ri' ma qas ta jaa' chi saq kiij.
–Ja wi xkenuuch'aj chi re ya' k'in ch'apaq, jaa la' qas ch'ajch'oj nek'eje' kaan –keeri' xuuch'ob' ja tan Lita, ja toq ntajiini nuumes kiij.

Ja pa kikoraal ak’, xuutz’at chik julee’
ka’yib’aliil;
Q’an, q’aqko’j, q’aq, chajchoj.

–¿Ja k’aa le? ¿Naq ruka’yib’aliil ja jun ak’ le?
– keeri’ xk’aaxaaj ja tan Lita, k’in q’anij xuuk’ut opoon juun ja ak’.
–Q’aqq’oj riij –ne’e ja ruutee’.
Ja tan Lita xrojtaqij chik jun ka’yib’aliil “q’aqq’oj”.

Ja k’aa mix, ¿naq ruk’ayib’aliil? –keeri’ xk’aaxaaj ja tan Lita.
–Jaa la’ q’anq’oj –ne’e ja ruutee.
–Kaamiik xinwojtaqij chik ka’i’ ka’yib’aliil –ne’e ja tan Lita–,
Ja q’aqq’oj k’in q’anq’oj

Xpa’ee’e ja tan Lita k’in xuumaj ka’yeem.
Xka’y chi kaaj, ikom k’in chi riij.
–¡Nuutee’! –ne’e ja tan Lita–, ¡Ja kajuleew
k’iy ruka’yib’aliil!

Ja tan Lita ntajiini nrojtaqiij.
Ntajiini nrojtaqiij ja ka’yib’aliil, chi pan jar ajtijaal.

¿Naq xk'amo eel ruxampare'm ja taa' Pala's?

Ja taa' Pala's k'o jun ruxampare'm. Jun tzab'u'q xampare'm ruuxaaq saqak'o'x okenaq.
¡Ay!, jani' la utz nuutz'at ja taa' Pala's ja tzab'u'q ruxampare'm ruuxaaq saqak'o'x okenaq.

Xuub'an jun q'iij xk'amar eel rumaal ruxulaa' juyu'.
Ja taa' Pala's maxko' xk'amk'a' rajniim,
Xar waa ri' q'anij ma xeruq'i'a' ta wi'.

¿B'aar chi ri' k'o wi k'aa ri' ja tzab'u'q laj xampare'm rixiin ja taa' Pala's?

Ja taa' Pala's xuutz'at jun kuuk.
–Kuuk, ¿Max ta k'a atz'atoon ja tzab'u'q nuxampare'm ruuxaaq saqak'o'x okenaq?
–Mani' –ne'e ja kuuk.
Jar inin xa jun ajxik' chikop ruuxaaq saqak'o'x okenaq ntajiini nxik'aani xintz'at.

Ja taa' Pala's xuutz'at jun ch'ooy.
–Ch'ooy, ¿Max ta k'a atz'atoon ja tzab'u'q nuxampare'm ruuxaaq saqak'o'x okenaq?

–Mani' –ne'e ja ch'ooy.
Jar inin xa jun jul ruuxaaq saqak'o'x okenaq ntajiini nxik'aani xintz'at.

Ja taa' Pala's xuutz'at jun k'isik'.
–K'isik', ¿Max ta k'a atz'atoon ja tzab'u'q nuxampare'm ruuxaaq saqak'o'x okenaq?

–Mani' –ne'e ja k'isik'.
Jar inin xa jun mulaj ruuxaaq saqak'o'x ntajiini nxik'aani xintz'at.
Qas xinwaajo' xintij, xar waa ri' jar ajxik' chikop xk'amo' eel.

Ja taa' Pala's xuutz'at jun ajxik' chikop.
–Ajxik' chikop, ¿Max ta k'a atz'atoon ja tzab'u'q nuxampare'm ruuxaaq saqak'o'x okenaq?
–Mani' –ne'e jar ajxik' chikop.
Jar inin xa jaa wa' jun sokaaj ruuxaaq saqak'o'x okenaq xintz'at ri'.

Ja taa’ Pala’s xuutz’at jun sokaaj pa ruuwi’ jun chee’.
Jaa’ ja tzab’u’q ruxampare’m ruuxaaq saqak’o’x okenaq.
Jar ajxik’ chikop chi paam k’o wi’.
Jar ajxik’ chikop pa ruxampare’m k’o wi’.

–¿La utz naatz'at ja nuusook? –Ne'e jar ajxik' chikop.
–¡Utz ntz'at! –ne'e ja taa' Pala's.
Xa jani' rutz'ajtiik tzab'u'q nuxampare'm ruuxaaq saqak'o'x okenaq,
xar waa ri' kaamiik aasook chik atet.

Ja taa' Pala's xuulooq' chik jun ruxampare'm ruuxaaq saqak'o'x okenaq.
¡Ay!, qas utz nuutz'at ja k'aak'a ruxampare'm ja taa' Pala's ruuxaaq saqak'o'x okenaq.

Jun jaay rixiin jun umul

Pa jun juyu',
xtzajq jun umul.
Xulqa'ji ja jab'.

Jar umul qas xk'amk'a' rajniim.
Chi rukanoxiik jun roochooch.
Jun jaay rixiin jun umul.
Jun jaay rixiin ajaa'.

Pa julee’ ruuq’a’ chee’...
Chi paam jun rokorik ch’ab’aq...
Owi chi ruuxee’ uleew...
¿B’aar chi ri’ nrijli wi’ jun roochooch jar umul?
Xb’atataj rii’, xb’atataj rii’, xb’atataj rii’.

–¿B’aar chi ri’ k’o wi’ awoochooch?
Keeri’ xk’axaj chi re jar ajxik’ chikop.
–Waa ri’, waa ri’, waa ri’, keeri’
xb’ixaaj ja ti ajxik’ chikop.
–Waa ri’ pa sokaaj k’o wi’ ja
woochooch.

–Ma jaa ri’ ta xuwiin inin –ne’e jar umul.
Jaa ri’ nintzajq to k’in nsok wii’.

Keeri’ k’a, jar umul qas ajninaq xb’e chik chi rukanoxiik jun roochooch.
Xb’atataj rii’, xb’atataj rii’, xb’atataj rii’.

¿B’aar chi ri’ k’o wi’ awoochooch? –Keeri’ xk’axaj chi re ja xpeq.
Kroak, kroak, kroak, keeri’ xb’ixaaj ja xpeq.
–Pa ya’, pa ch’ab’aq.

–Ma jaa ri’ ta xuwiin inin –ne’e jar umul.
Jaa ri’ ninjijq’i pa ya’.

Keeri’ k’a, jar umul qas ajninaq xb’e chik chi rukanoxiik jun roochooch.
Xb’atataj rii’, xb’atataj rii’, xb’atataj rii’ chi rukanoxiik jun roochooch.
Jun jay rixiin jun umul,
jun jay rixiin ajaa’.

La pa ruuq’a’ jun chee’...
La pa ch’ab’aq...
Owi pan uleew...
¿B’aar chi ri’ nrijli wi’ jar umul jun roochooch?
Xb’atataj rii’, xb’atataj rii’, xb’atataj rii’.

¿B’aar chi ri’ k’o wi’ awoochooch? –Keeri’ xk’axaj chi re chik jun umul.
–Waa ri’ –Keeri’ xb’i’x chi re.
Chi ruuxee’ ja jun aab’aj le’.
Chi paan ja jun jul le’.
Jaa wa ri’ woochooch ri’.

¿La utz ninooki? –ne'e jar umul.
–Utz –keeri' xk'ulub'a'xi.
Keeri' k'a xkeeb'an.
Jaa ri' jul xooki ja roochooch.

¡K'o jun waanaa'!

Kaamiik xmeloj to ja nuutee' pa Kunab'al Jaay.
Pa jun peraaj b'otzoon to wi' ja ti waanaa'.

Xink'aaxaaj naq ruub'ii.
Xb'ij chi we –Ma ja'n ti qakanooj.
¿La utz nqab'ij Maya chi re? –Keeri' xink'axaj chi re.
–¡Utz! –ne'e ja nuutee'. Jaa ri' ti utz.

Ja wati’t xb’ij chi we:
–Jar aatee’ maxko’ rutoo’iik nraajo’ kaamiik.
Inin nto’ ja nuutee’ ruk’iin ja ti waanaa’.
Nya’ ok taq rutziyaq k’in ruch’aapaaq ja toq nratinsaaj.
Nk’am eel ja tz’iil laj tziyaq pa ch’ajomb’al.

Ja toq nooq’i ja Maya, nb’an jun ti ruub’iix.
Ja toq k’o pa k’aam ninkowiini nli’ook,
xar waa ri’ pan ejqaal.
Utz k’a ja nuutee’ nkowiini nuxlan jutz’iit.

Utz ntz’at nk’eje’ jun waanaa’.
Ja toq xtik’ijyi nojkowin k’aa ri’ nojejtz’aani k’in nojki’kooti.
Nojb’e k’aa ri’ pa chapoj ch’uu’.
¡Nk’ut na chuwach jani’ nb’ajn chi re rajtz’ab’exiik ja k’olaaj!

Xuub'an jun meej xqaak'am eel pa Kunab'al Jaay.
Xkeech'ik to na chi re b'aaq.
¡k'in keeri' inin chaqajaa'!
Ja toq xojch'ik to chi re b'aaq, q'anij xojooq'i chi ojka'i'.

Ja toq ninruuk'am to ja nuutee' pan ajtijaal.
Npeeti chaqajaa' ja Maya.
Ja wachib'iil qas ki' keek'u'x ja toq nkeetz'at.
¡Konojeel nkeemol kii' chi riij ja nuutee'!!
Ja waanaa' Maya qas ntzeb'eeni.

K’o jun jun muul, ja nuutee’ nuuya’ chi we chi ruch’ejlexiik.
Nintz’ub’e’e chuwach jun ch’akat.
Nyuq nuuq’a’,
ja nuutee’ nuuya’ qaj chuwach waa’.
K’a ja k’aa ri’, ninb’ixaani ruk’iin.

Ja toq nooq'i wojtaq chik naq nb'an.
Nk'ut jun ejtz'ab'a'l chuwach ja maxko' sik' nuub'an,
chin, chin, chin k'in ja Maya nkajb'a' qaaj jar oq'eej.

Qas at utz chi jun alaxik aa Se'n –ne'e ja nuutee' chi we.

Ja wati't nb'iij:
–Ja toq xkatk'ijyi chaqajaa' qas utz jun tatixeel natok wi'.

Pakal

K'in Ja kemem kixïn am

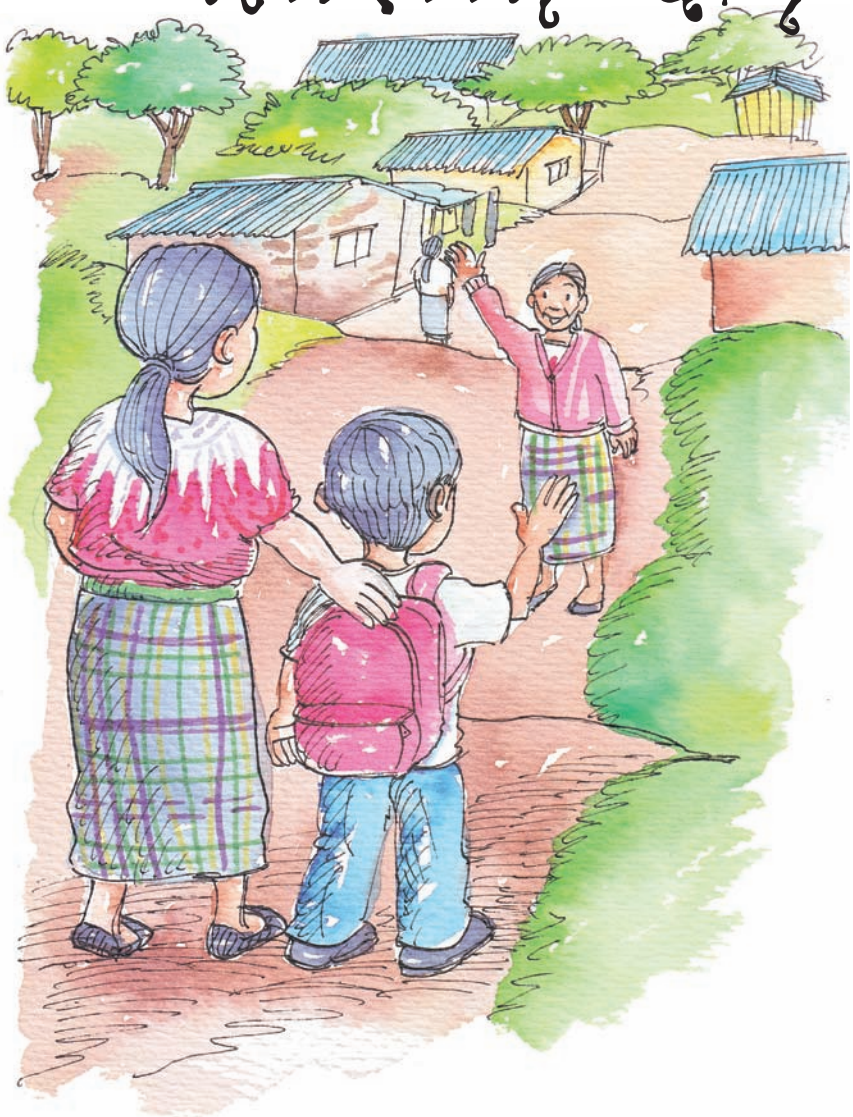

Jar aa Pakal k'o pa tinaamit Loq'olaj Xalq'at rixiin nimatinaamit K'iy Chee'.
Ja pa taq uxulanib'al q'iij nb'e pa ko'latinaamit Chex, rixiin ja tinaamit Awakatan.
Chi ri' k'o wi' ja rati't.

Jar aa Pakal nxib’ej rii’ chi keewach ja am.
Ja toq nuutz’at juun, ntz’ajpij ruuwach
k’in nwawaj rii’.

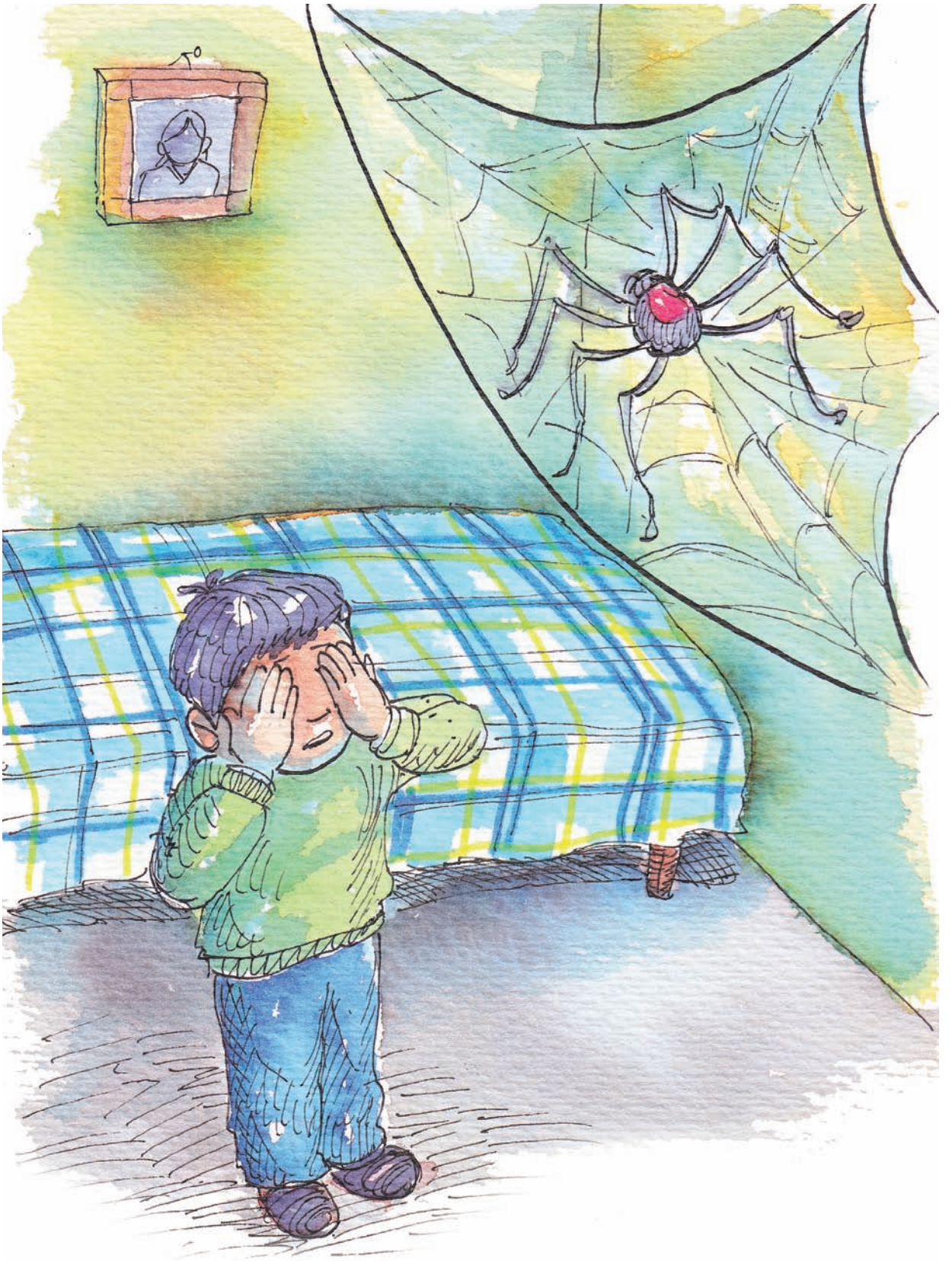

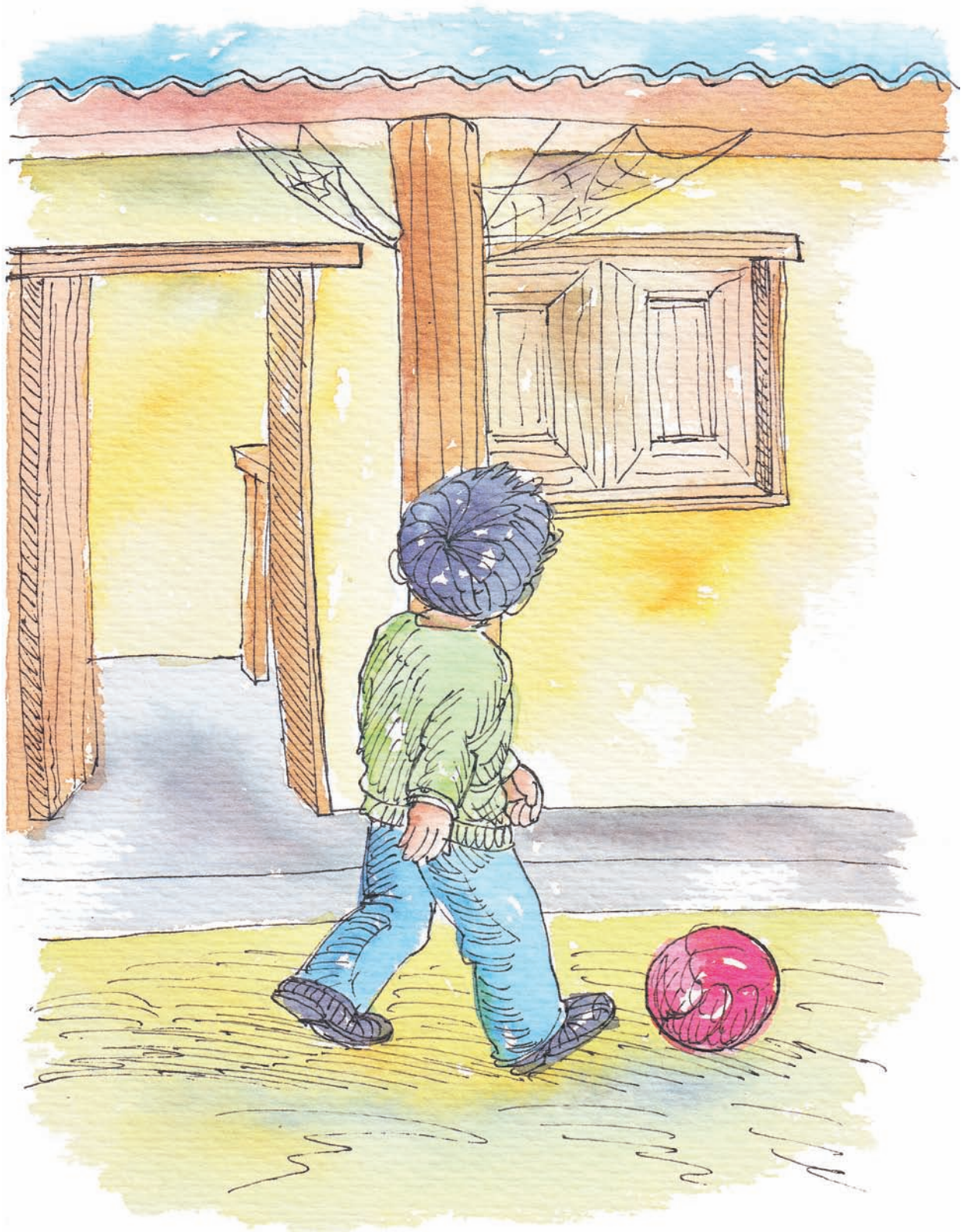

Ja pa roochooch rati’t maxko’ julee’ am ee k’ooli.
Jar aa Pakal cha qa neruutz’at ja kemem.
K’anajt neruutz’at opoon wi’, ja toq rmajoon tz’aaneem.

Xuub’an jun q’iij jar aa Pakal xuutz’at jun nimalaj am.
Q’anij naqaaj k’o wi’ chi re.
Ntajiini nb’ijn chuwach jun ch’akat,
rumaal ari’, xxib’ej rii’.

Ja rati’t ntajiini nuutz’at opoon.
–Ma taxib’ej ta aawii’ chi keewach ja am. Chi jun jun chikop q’anij k’o wi’ jun ti rusaamaaj –ne’xi.
–Ke’atz’ata’ chi utz. Nawojtaqij ala’ naq chi re ee k’ooli chi ri’ pa kik’ojlib’aal.

Pa jun ti ruuch’u’k ti roochooch,
ee k’o ka’i’ taq kemem.
Q’anij ma qas ta warnaq rumaal.
Jar aa Pakal xuumaj kitz’ajtiik chi utz.
Najb’eey k’anajt xk’eje’ wi’; k’a ja k’aa ri’ naqaaj chik.

Ronojel q’iij q’anij nerijli wi’ taq us chi paam.
Ech’apal kan chi paam ja kemem.
Ee k’ooli xa’n, us k’in taq ajch’ame’y.

Jar aa Pakal xb’ij chi re ja rati’t:
–Wojtaq chik naq kisaamaaj ja taq am.
Nekeetij ja taq chikop nkeeb’an itzeel chi qe.

–¡Keeri’ na k’a! –ne’e ja rati’t.
Chi jun jun chikop k’in winaq q’anij k’o wi’ jun ti rusaamaaj.
Ja am nkeenuk’ ja kemem k’in nekeechap ja us.
Jaa ri’ nkeetzuq wi kii’.
Rumaal ari’ ma keqakamisaaj.
Rajawaxiik nqojtaqiij nojk’eje’ chi kikojol ja taq chikopaa’ k’in nqojtaqiij ja taq kisaamaaj nkeeb’an.

Jar aa Pakal qas ki’ ruuk’u’x xk’eje’ kaan.
Ma ti xib’ej chik rii’ chi keewach ja am.
Kaamiik neruutz’at chik k’in nuub’an taq kachib’al.
Nraajo’ nrojtaqiij ja taq kisaamaaj chi jun junal.

Ja taq ak' k'in ja chi' ruuwach ixiim

Xuub'an jun meej, jun ti q'aq riij ixoq ak'.
K'o pa jun chanooj erachib'iil chik julee' chikopaa'.
Chi kikojol k'o jun qosqul, jun mix k'in jun aachi ak'.

Jar ixoq ak' qas ajsamajeel.
Qas chajniim nyakataji pa taq nimaq'ab'iil,
nuunuk' pa roochooch,
k'in neruutzuq taq raal.

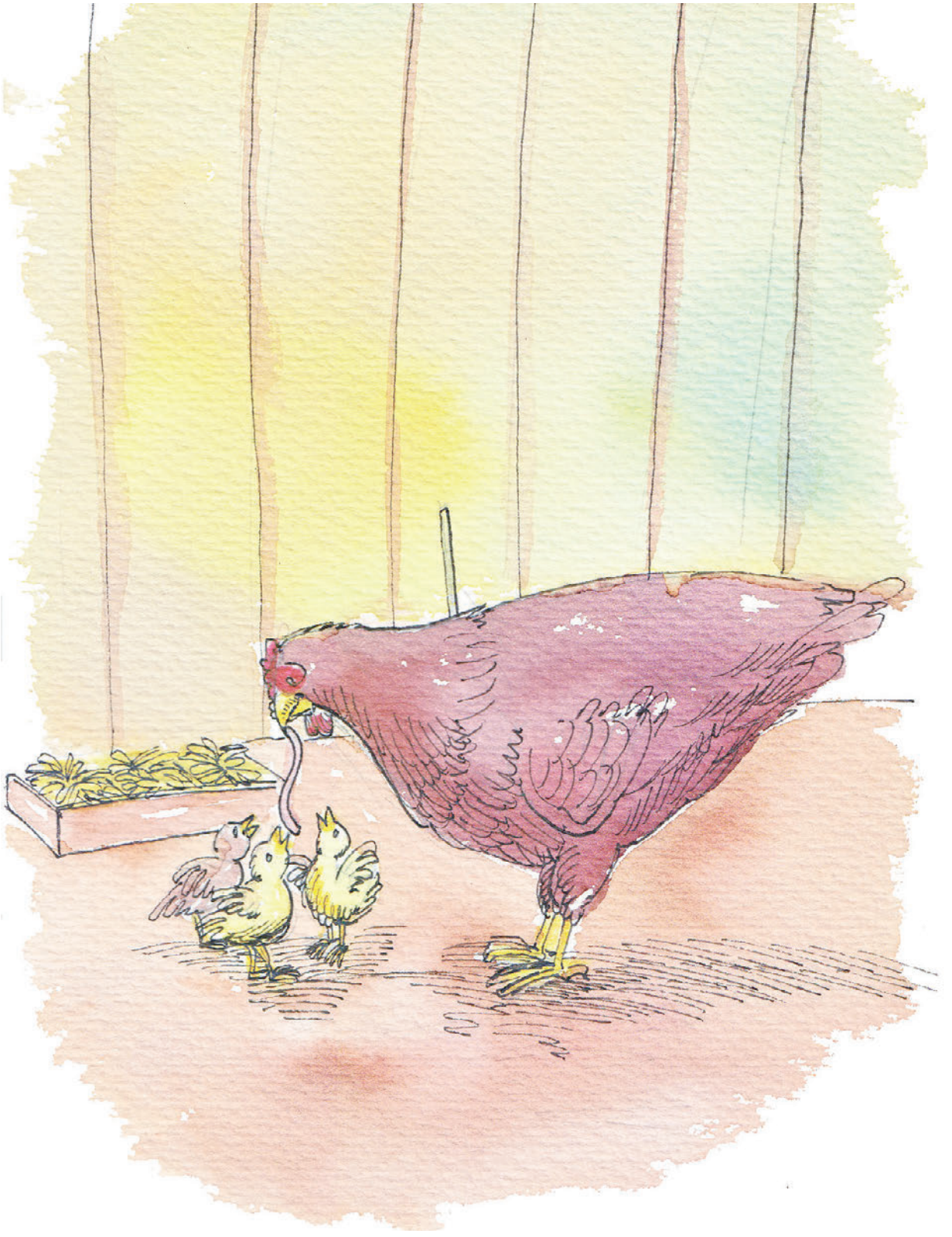

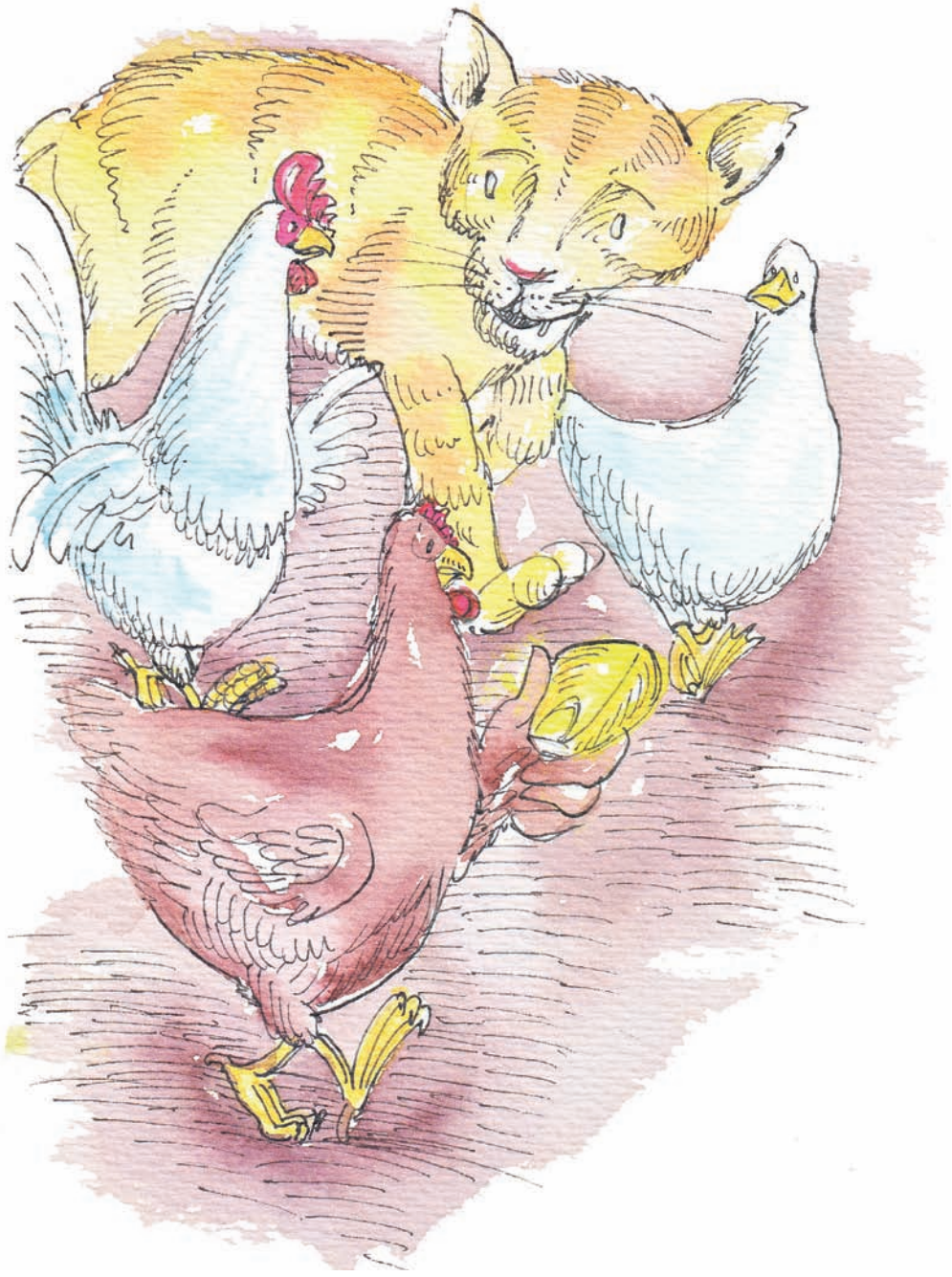

Xuub’an jun q’iij, xrijli julee’ taq chi’ ruuwach ixiim.
–Ruk’iin awa’ ixiim ri’ nb’an na julee’ nuuleej –ne’e.
¿Naq k’a ninto’o awa’?
–Inin, ma kan ta –ne’e ja qosqul.
–Inin, ma kan ta –ne’e ja mix.
–Inin, ma kan ta –ne’e jar aachi ak’.
–Ja wi keeri’, nb’an na k’a inin –ne’e jar ixoq ak’.

Najb'eey ntzak na jar ixiim –ne'e ja ti ixoq ak'.
¿Naq k'a ninto'o awa'?
–Inin, ma kan ta –ne'e ja qosqul.
–Inin, ma kan ta –ne'e ja mix.
–Inin, ma kan ta –ne'e jar aachi ak'.
–Ja wi keeri', nb'an na k'a inin –ne'e jar ixoq ak'.

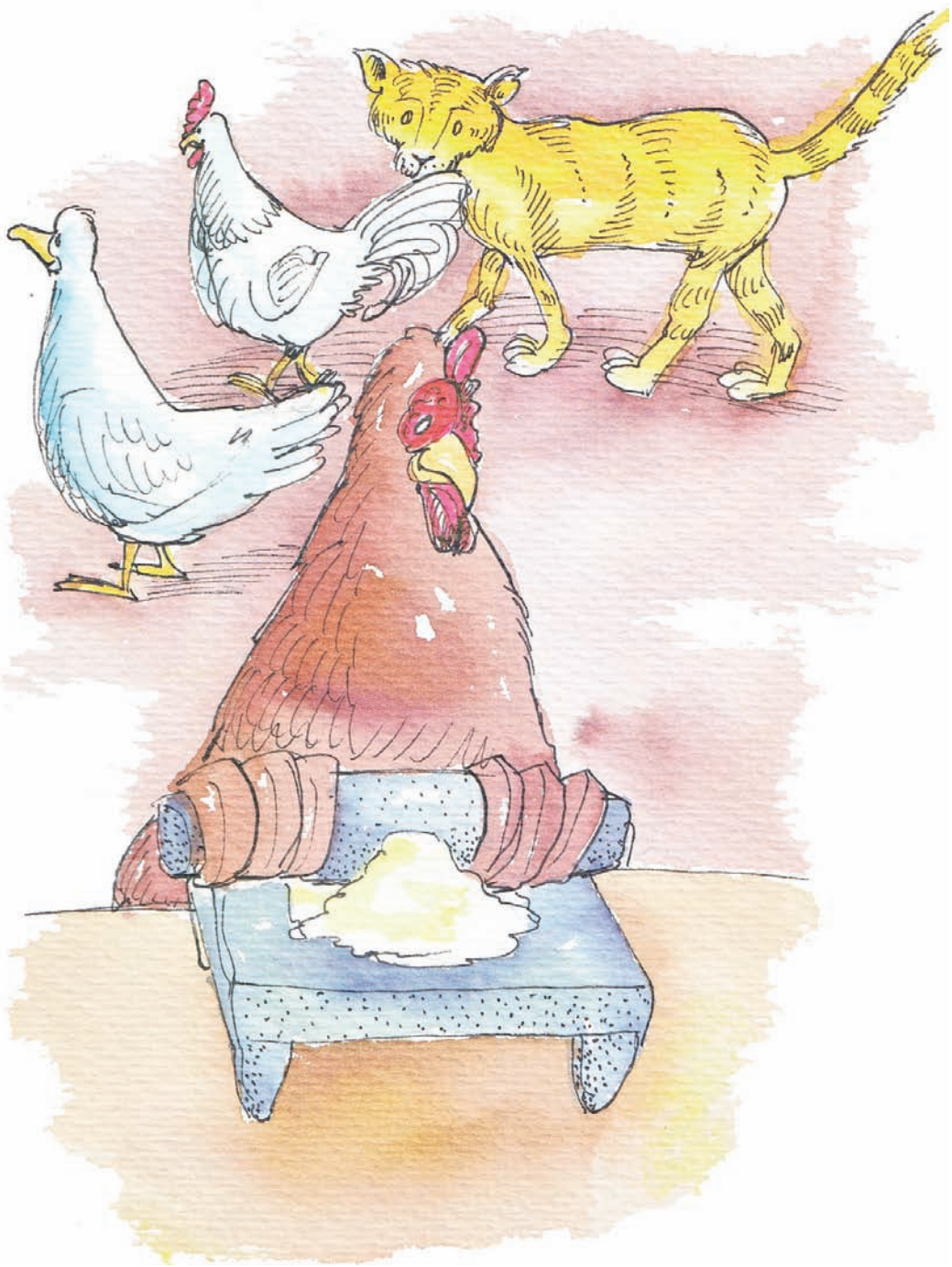

–K’a ja k’aa ri’ njok’ jar ixiim –ne’e ja ti ixoq ak’.
¿Naq k’a ninto’o awa’?
–Inin, ma kan ta –ne’e ja qosqul.
–Inin, ma kan ta –ne’e ja mix.
–Inin, ma kan ta –ne’e jar aachi ak’.
–Ja wi keeri’, nb’an na k’a inin –ne’e jar ixoq ak’.

–Kaamiik ntzaq na waay –ne'e ja ti ixoq ak'.
¿Naq k'a ninto'o awa'?
–Inin, ma kan ta –ne'e ja qosqul.
–Inin, ma kan ta –ne'e ja mix.
–Inin, ma kan ta –ne'e jar aachi ak'.
–Ja wi keeri', nb'an na k'a inin –ne'e jar ixoq ak'.

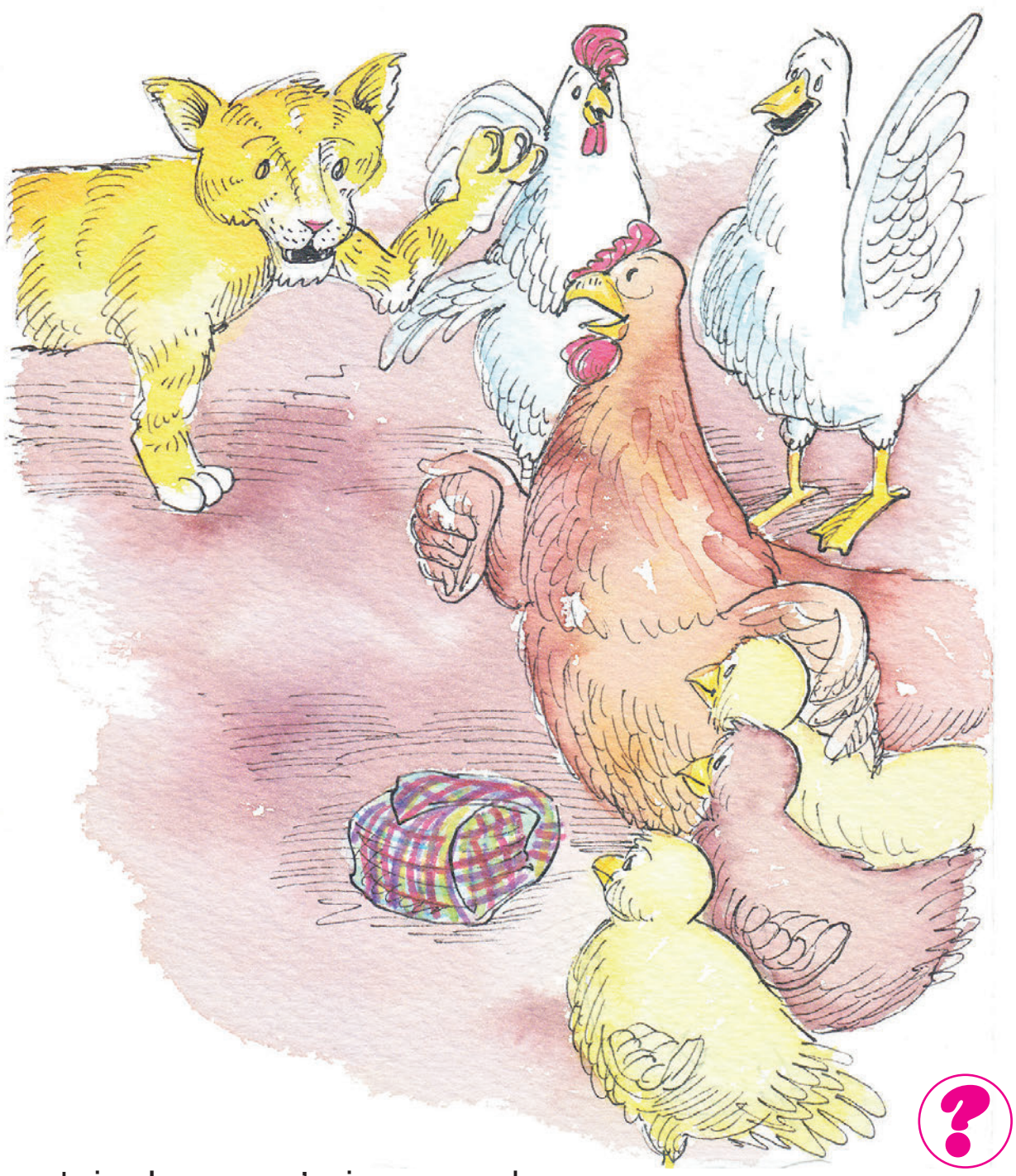

–Inin, kan –ne’e ja qosqul.
–Inin, kan –ne’e ja mix.
–Inin, kan –ne’e jar aachi ak’.
–¡Qas nineekuy xar waa ri’ mani’! –ne’e ja ti ixoq ak’.
–Inin nintijowi kuk’iin ja taq nuuch’iip –ne’e jar ixoq ak’.

Ja ixoq ak’ xuutij ja leej erachib’iil ja taq ruuch’iip. Ja julee’ chikopaa’ chik cha qa xeeka’y opoon chi kiij.

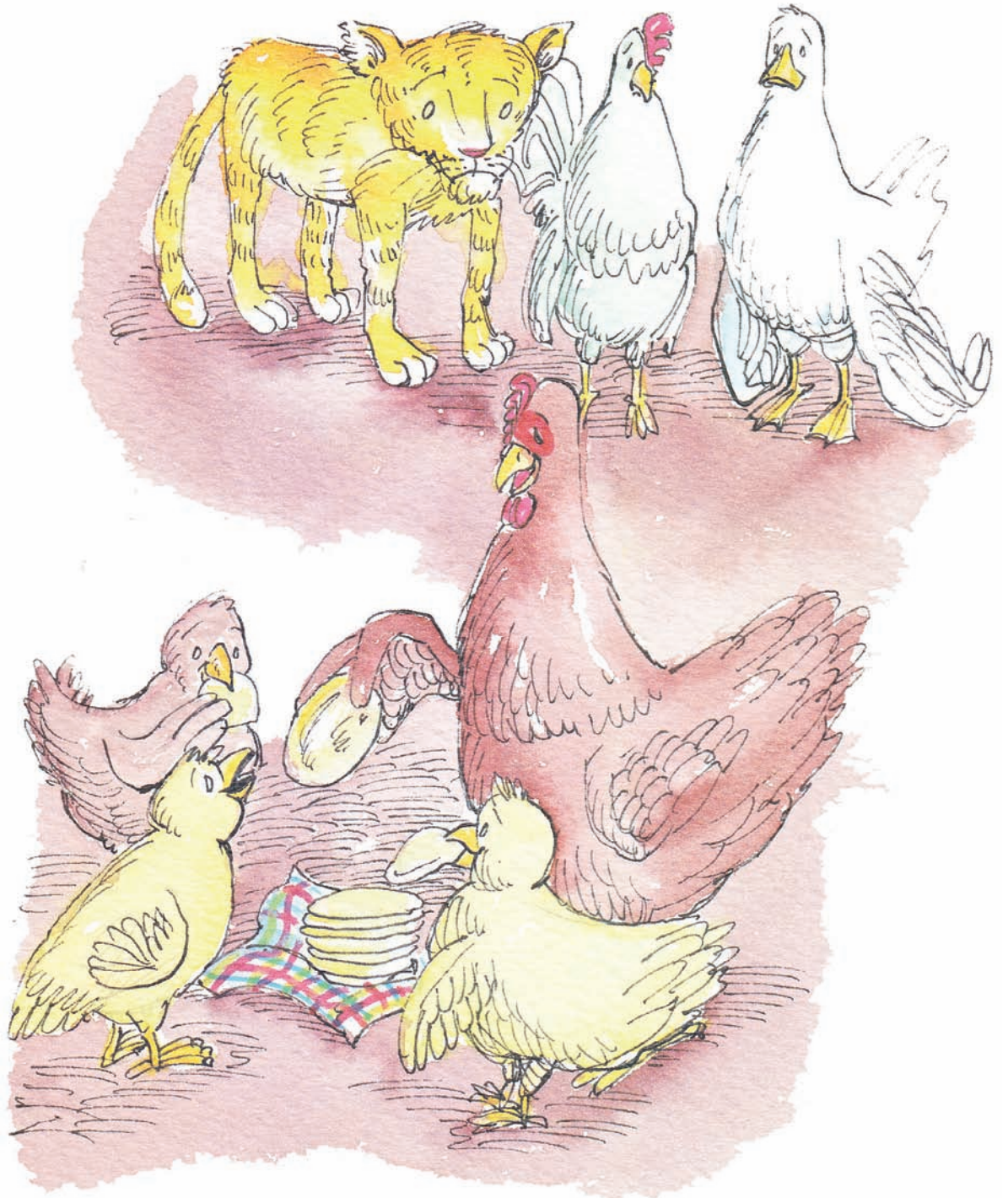

Pixab’altziij
Ja nto’ooni q’anij k’o wi’ nkochiij.

Ja mix toq chi aaq'a'

Ja pa nimatinaamit K'iy Chee' k'o jun tinaamit.
Ja ruub'ii' San Bartolomé Jocotenango.
Ja chi ri', xuub'an k'iy juunaa', xk'eje' na jar aa Mate'y
rachib'iil rumookaaj. Qas utz laj aachi.
Q'anij ntzijon wi' kuk'iin ja winaqii'.

Xuub'an jun muul maxko' julee' jab' xqa'ji.
Xtz'iila' ronojeel ja rutijko'm.
Jaa' rachib'iil ja rumookaaj qas meeb'aa' xek'eje' kaan.

Xuub’an jutiij pa jun aaq’a’, jar aa Mate’y q’anij ma k’o ta ruwaaraam.
Ma k’o ta naq ta ja nuutij.
Qas juwi’ rub’anoon qaaj.

K’a ja k’aa ri’, xuutz’at opoon jun mix.
Pa ruuwi’ jun t’u’y rixin suub’aan k’o wi’.
Ja mix xuutzaq kaan ja ruuwi’ t’u’y: klak, klak, klak.
Ja toq xuutz’at kaan jar aa Mate’y, ajninaq xel eel pan okeb’al saq.

Jar aa Mate’y ma tuuch’ob’ naq nraajo’ ja mix.
¡Ma ruk’ayewaal ta! ja t’u’y ma k’o ta ruupaam.

Chi re chik ja jun aaq'a' xuutz'at chik jun meej ja mix.
Jun muul chik ntajiini nuub'an sik' pa ruuwi' ja t'u'y.
Klak, klak, klak.
Ja toq xuutz'at kan chik jar aa Mate'y, ajninaq chik xajnimaj eel.

K'o k'a jun aaq'a', jar aa Mate'y chi naqaj q'aaq' xwar qaj wi'.
–«Nwojtaqij na naq qas nraajo' ja mix» –keeri' xuuch'ob'.
Xuub'otz rupalaj chi re jun chama'r,
xar waa ri', xuub'an kan jun taq'atik chi paam.

Ja mix xk’onk’a’ jun ramaaj ja ruuwi’ t’u’y.
Ma k’o ta xyakataj to, nix ta k’a aa Mate’y.
K’a ja k’aa ri’, xrelesaaj ja ruuwi’ t’u’y.

Cha qa k’a jalaal, ja t’u’y xno’j to chi re suub’aan.
Qas k’ask’o’ xuutz’at jar aa Mate’y
k’in qas nuuk’aq rii’ xyakataj to.

Ja mix xxib’ej eel rii’.
Qas ajninaq xel eel pan okeb’al saq,
xar waa ri’ xuusok eel jun ti raqan.

Ja nimaq’ab’iil, jar aa Mate’y xb’e pa tinaamit.
Rumaal chi qas utz laj aachi, xsijpaj julee’ ja taq suub’aan.
Qas ki’kotemaal xk’eje’ chi paam ja ruuk’u’x.

K'a ja k'aa ri' xkijl kii' ruk'iin jar aa Pala's.
Ja taa' k'o chi paam ja jaay k'o pa juyu'.
Ntajiini nb'ijni rub'otzoon jun ruuq'a' pa su't.

–Aa Pala's, ¿naq xuub'an jar aaq'a'? –keeri' xk'axaaj jar aa Mate'y.
–Xinsok to wii' ja toq xin eel to ja pan okeb'al saq –keeri' xk'ulub'a'.
Jaa ri' k'a q'iij xok to rejtaal, ja toq maxko' chik julee' winaqii' xkeemaj rutojq'axik kii' chi re taq naquun k'in b'anooj k'eex.

Ja nuxaamaal qas looq'

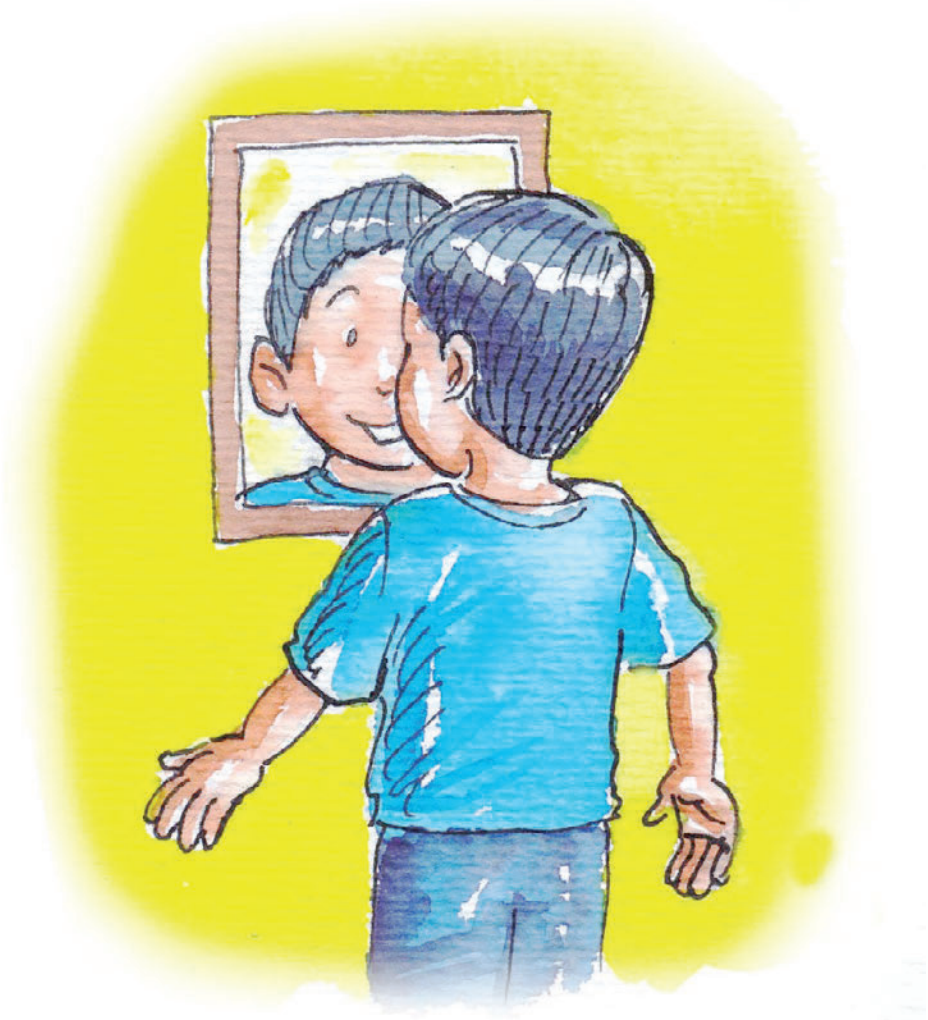

Qas looq' nna' ja nuxaamaal.
Chi paam ink'o wi'
ja toq ntz'at wii' pa woop.

Ja wi nsil wii', nuusil rii' jaa' chaqajaa'.
Ja toq nalax to chi we nintzeb'eeni
q'anij ronojel nuxamaal chaqajaa'
ntzeb'eeni.

Ronojel ninkowiini nb'an ruk'iin:
chi nimaq chi taq ko'li silooneem.
Ninejtz'aani ruk'iin
k'in xa b'aar ta ninb'e wi' q'anij wachib'iil wi'.

Qas nchajiij ja nuxaamaal
rumaal chi qas looq' ntz'at.

Ja nuxaamaal ntz'ilori.
Inin njosq'ij chi re ya' k'in ch'apaq.
Ja wati't njosq'iij ja ruxaamaal ruk'iin jun paxte.

Chaqajaa’ nch’aj ja rusumaal nuuwi’
k’in njik.
Ja wajtiij nb’iij chi ja uk’,
qas utz nkeena’ nek’eje’ chi paam jun tz’iil laj
wii’aaj.
¡Jar inin ma ti nwaajo’ nek’eje’ uk’ pa nuuwi’!

Chaqajaa’ nch’aj weey ja toq ntzur wa’iim
wumaal.
Utz k’a ma kechikopiini.

¡K’in ma keti’ooni!

Ja toq ninmeloj to pan ajtijaal nch'aj nuuq'a'.
Jar ajtiij nb'iij.
–Ja tz'iil laj taq q'ab'aaj ee ruk'aan nak'chikop.
Ja wi ma tinch'aj nuuq'a'
ma k'ayeew ta ninyawaj wi'.

Qas utz ntz'at nsil ja nuxaamaal.
Qas utz ntz'at nb'atataj wii' k'in nk'aq wii'.
Qas utz ntz'at nb'an k'iy silooneem chi re ja nuxaamaal.
Utz k'a, ja nub'aaqiil nek'ijyi.

Ja wati't chaqajaa' nuusil ja ruxaamaal.
Xar waa ri' jaa' ma rojtaq ta.
Nb'ijni k'in nb'ijni.
K'o jun jun muul, nwachib'ilaj eel.

Qas looq’ nna’ ja nuxaamaal,
ma k’o ta nchapowi ja wi ma tinwaajo’,
k’in ma k’o ta juun k’o ta ruuq’a’ chi we xtink’ut ta wii’ chuwach.
Xa ruyoon chuwach ja Kunaneel nk’ut wi wii’.

Xinb’an jutiij xinyawaji.
Ja Kunaneel xb’ij chi we:
–Njotob’a’ na jar aapo’t utz k’a nk’axaaj jar asaasee’, xar waa ri’ ja nuutee’ k’o wuk’iin chi ri’.
Ja kunaneel xb’ij na chi we najb’eey.

Qas looq’ nna’ ja nuxaamaal,
rumaal ari’, nchaajiij.
Ja pa taq chaaq’a’,
nya’ pan uxulaaneem.

Ja jun ajilab'al qas nutzix ruuwach

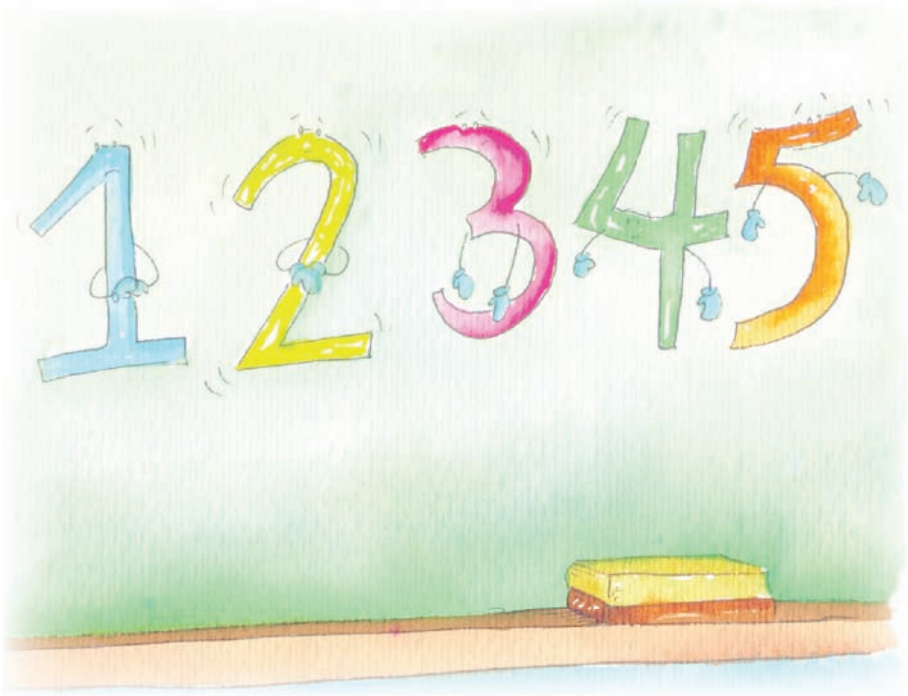

Xkeeb'an jun muul jar ajilab'al juun, ka'i', oxi', kaji' k'in jo'oo'
xkeemol kii'.
Qas kixiib'een kii'.
Jar ak'aalaa' k'a jaa' xtikeecha' jar ajilab'al qas nkutzij ruuwach.

Ee k'o chuwach ja tz'alamatz'ijb'ab'al nkik'axaj to.
«Rajawaxiik netz'ijb'aaj»
«K'a jaa k'aa ri', neeya' ruka'yib'aal owi nechololoj taq k'olok'aq chi riij»
«Pa ruk'isib'aal, neeb'an julee' achib'al jani' nb'iij jar ajilab'al»

Jar ajilab'al juun xb'iij:
–Inin ninkecha' eel ja nch'ob' qaaj.
Ja wi ma ink'o ta inin, ma k'o ta nmajo' eel jar ajilaaneem.

Ja wi nkajilaj kotz'i'j, wuk'iin inin nkeemaj eel wi'.
Ja wi nkajilaj chee', wuk'iin inin nkeemaj eel wi'.
Ja wi nkajilaj setesaq,
chaqajaa' wuk'iin inin nkeemaj eel wi'.

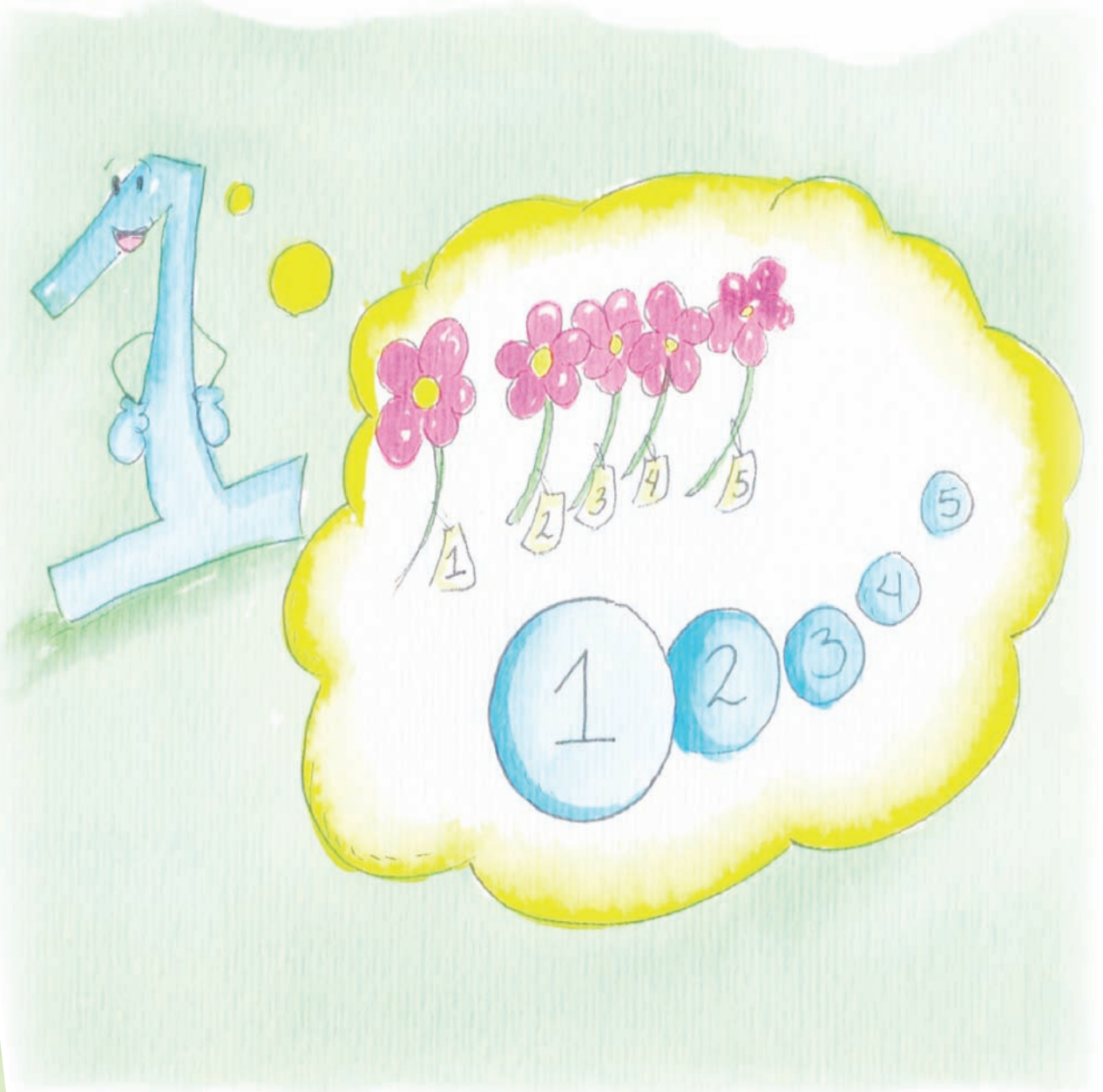

K’a ja k’aa ri’ jar ajilab’al ka’i’ xb’iij:
–Inin ninkecha’ eel ja nb’ij inin.
Ja wi ma ink’o ta inin, ma k’o ta nb’i’ni jaru’ ruuq’a’ ruk’aan.
Ja taq ala’ii’ k’in ixtanii’ k’o ka’i’ keeq’a’.

Ka’i’ kaqan.
Ka’i’ keewach.
Ka’i kixkin,
k’in ka’i’ xe’keey.

K’a ja k’aa ri’ jar ajilab’al oxi’ xb’iij:
–Inin awa’ ninkecha’ eel ja nch’ob’ inin.
Ja wi ma ink’o ta inin, ma k’o ta nmajo’ eel jun k’amoj ajniim.

Ja toq ma ja’n ke’el eel nkib’iij:
–¡Juun, k’a’i k’in oxi’!
Konojeel qas ajninaq nkik’amak’a’ kajniim.

Ma kekowin k’aa ri’ nkiq’omaj ruuwi’ jun jaay nix ta k’a jun oxtzuk’.
Jar oxtzuk’ oxi’ paraaj okenaq.

Ma kekowin k’aa ri’ nkiq’omaj jun chaj.
Ja chaj jani’ rutz’ajtiik jun oxtzuk’.
Ma kekowin k’aa ri’ nkeeb’an mookaaj pan ox ox.
Jaa ri’ ee oxi’ winaqii’ rajawaxiik chi re.

Jar ajilab’al kaji’ xb’iij:
–Inin awa’ ninkecha’ eel ja nch’ob’ inin.
Ja wi ma inkojtaq ta, ma kekowiini nkeeb’an rachib’al jun wa’b’al.
Jun wa’b’al kaji’ raqan.

Chaqajaa’ jun ch’ajt
k’in jun jaay.
Ja jaay k’o kaji’ ruuwach xaan ruk’aan
owi jani’ jun kajtzuk’.
Ja kajtzuk’ k’o kaji’ paraaj ruk’aan.

Jar ajilab’al jo’oo’ ma ti rijli naq la nb’iij.
Xka’y ikom k’in ajsik.
K’a ja k’aa ri’, xb’iij:
¡Inin awa’ ja ninkecha’ eel!

Ja wi ma ink’o ta inin, ma kekowiini nkeeb’an rachib’al jun ch’uumiil.
Ja ch’uumiil jo’oo’ taq ruutza’m.
Ja wi ma ink’o ta inin, ma kekowiini nkeeb’an rachib’al keeq’a’.
Ja keeq’a’ jo’oo’ ruuwi’ taq q’ab’aaj ruk’aan.

Jar ajilab’al xa jani’ xkeemaj ch’ob’ooj.
Ma kixiib’een chik ta kii’.
Kaamiik ki’ chik keek’u’x.
Xkojtaqiij chi konojeel k’ooli nek’aatzin wi’.
Konojeel nexajowi k’in neb’ixaani.

Najb'eey, tab'ana' jun ki'iil laj saamaaj chi paam jar awujatz'ijb' rixiin ch'ob'ooneem k'in chojmiineem.

Qojtaqiij qojk'ase'e jani' taq chee'

Ja ruuwach uleew maxko' julee' ruuwach chee' k'o chi paam.
K'ooli q'aayis k'in k'ooli chee', k'ooli q'uux k'in kotz'i'j.
Julee' nkeeya' kotz'i'j k'in julee' chik nkeeya' taq k'olok'aq ruuwach.
K'o taq kunab'al q'ayiis.

Chuuwach ja
qaatee’ uleew
maxko’ julee’ taq
chee’
ntajiini nk’ijyi.
Ee k’iy chi ke ja
chee’
jaljoxnaq ja k’ojlib’al
neek’ijy to wi’.
Ee k’ooli nek’ijy to
pa taq ruuwi’
juyu’.

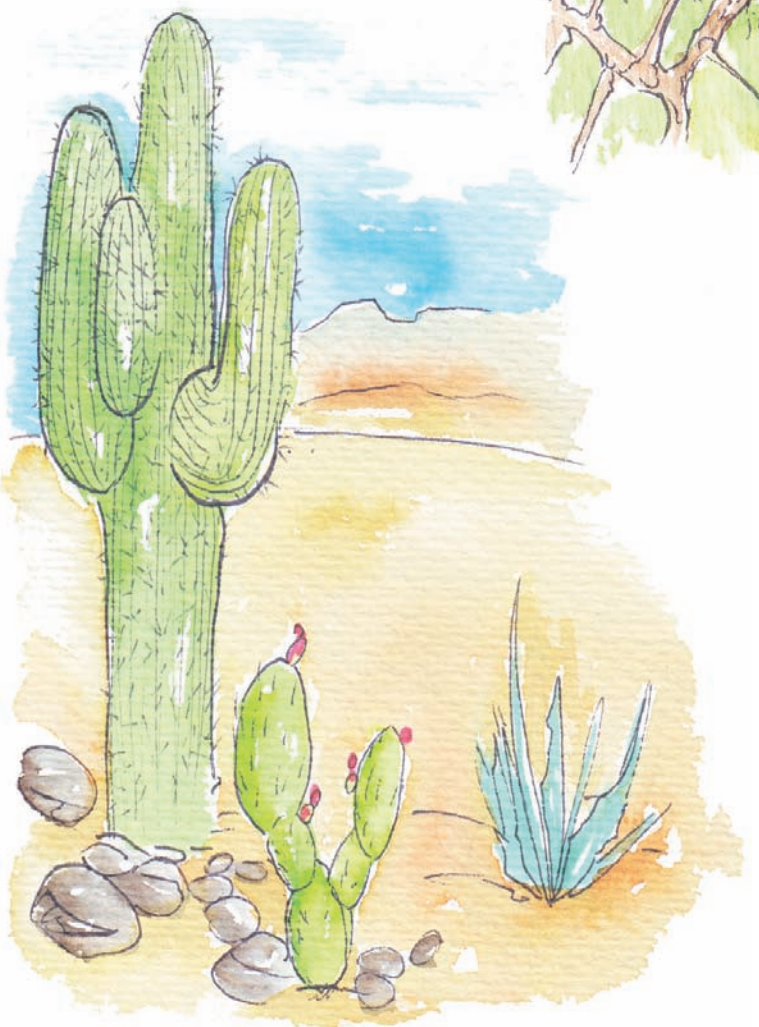

Ja qaatee' uleew k'in ja suutz' netzuquwi.
Ja jab' neya'aani k'in nch'aqab'a' jar uleew.
Chi paam jar uleew, ja ya' nqa'ji, nqa'ji k'in nqa'ji chi ruuxee' ja taq chee'.

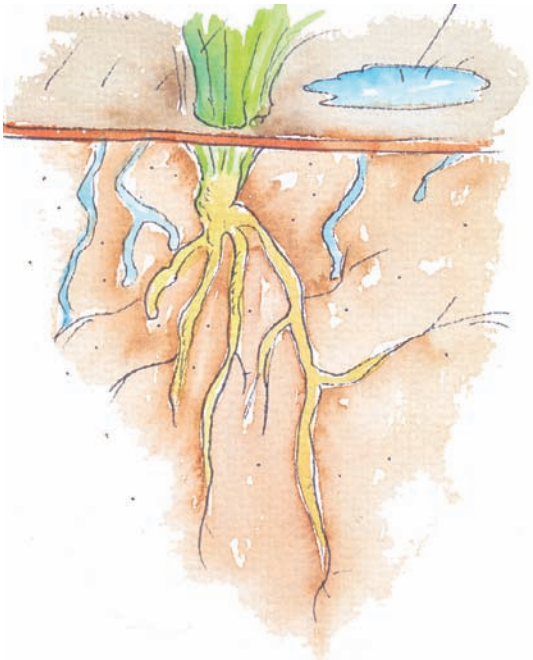

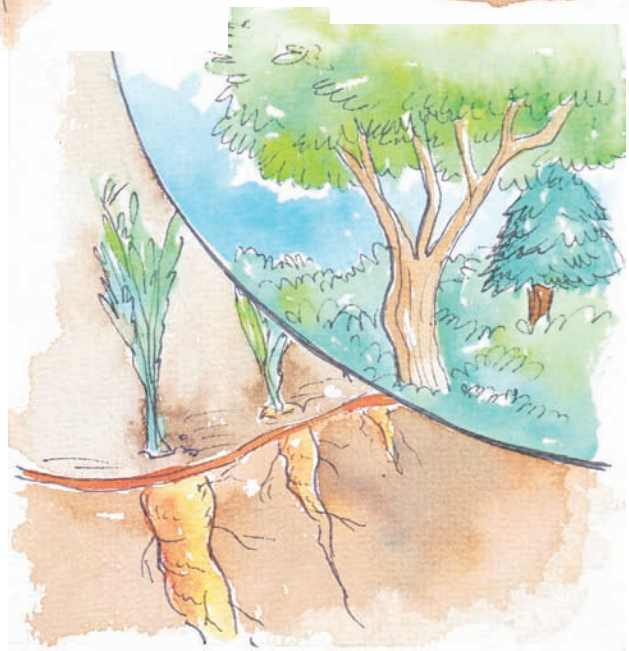

K'o jun jun ruuxee' qas piim k'in nimaq.
Julee' chik qas xaax k'in ch'uuch'uj.
Ja ya' maxko' chi julee' chee' nopon wi'.
Chi jun jun chee' nuukoj ja ya' jani' nk'aatzin wi' chi re.

Ee k’o jun jun nkeeya’ si’j qas k’iy ruka’yib’aal.
Julee’ chik, jani’ chi re nimaq chee’, qas ki’ ruti’jiik ja wachiineem nkeeya’.
Ee k’o jun jun jani’ ixiim k’in kinaq’, qas ki’ laj riikiil nkeeya’.
Ruk’iin ari’ nqaab’an leej k’in tzakon kinaq’ chi ke.

Ee k’ooli chi kaaj nejote’ wi’ ja toq nek’ijyi.
Julee’ chik, pa taq rixkin ja ti chee’ nuusep qaj wi rii’ ja taq ruuq’a’.
Ee k’ooli q’anij nkilik’b’a’ kii’ chuwach uleew.
Chaqajaa’ ee k’ooli nek’ijy to pa taq raqan ya’ k’in pa Taq palow.

Konojeel ja chee' chuwach uleew neek'ijy wi'.
Konojeel neetzujq rumaal ja jab'.
Ee juwi' chi jun junal.

TKonojeel nkiq'ijla' k'in nkeeto' kii' .
Ee k'ooli nkeeya' muuj chi ke chik julee'.
Ee k'ooli ja chee' nkeeya' k'ojlib'al chi ke chik julee' nek'ase' pa taq keeq'a'
b'aar chi ri' nkeetij wi keeyaa' k'in kiriikiil.
Ma na k'a q'anij ejaljoxnaq ja taq chee', ma jutiij nkeeb'an ta ch'a'ooj nix ta k'a nkitzelaj ta kii'.
Q'anij nkeeto' wi kii'.

Keeri’ jani’ taq chee’, ja winaqii’ rixiin jar lximuleew jaljoxnaq qaawach.
Ee k’o winaqii’ nimaq kaqan k’in ko’koj; ee k’ooli taq q’aq k’in taq saq.

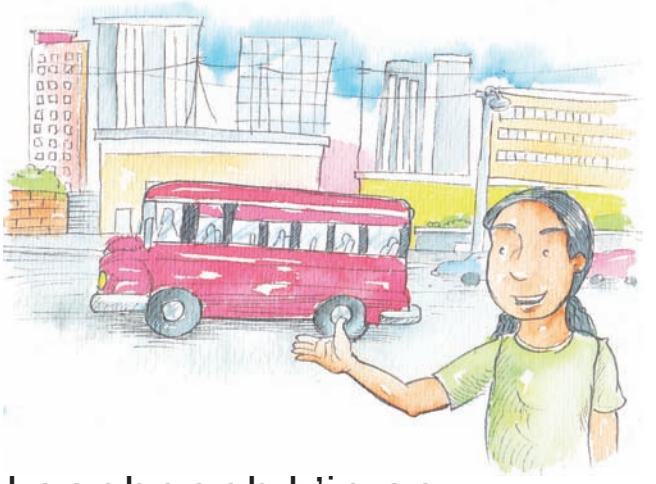

Ee k’ooli pa juyu’ k’o wi’ koochooch k’in ee k’ooli chaqajaa’ pa nimaq taq tinaamit.

Ee k’o mayab’ winaqii’, ee q’aq taq winaqii’, xolob’ winaqii’ k’in rixiin julee’ mokaj winaqii’ chik.

Ee ko jun jun nkitzijoj k’iche’, julee’ chik q’eqchi’, julee’ kaxlan tziij k’in julee’ tziij chik.

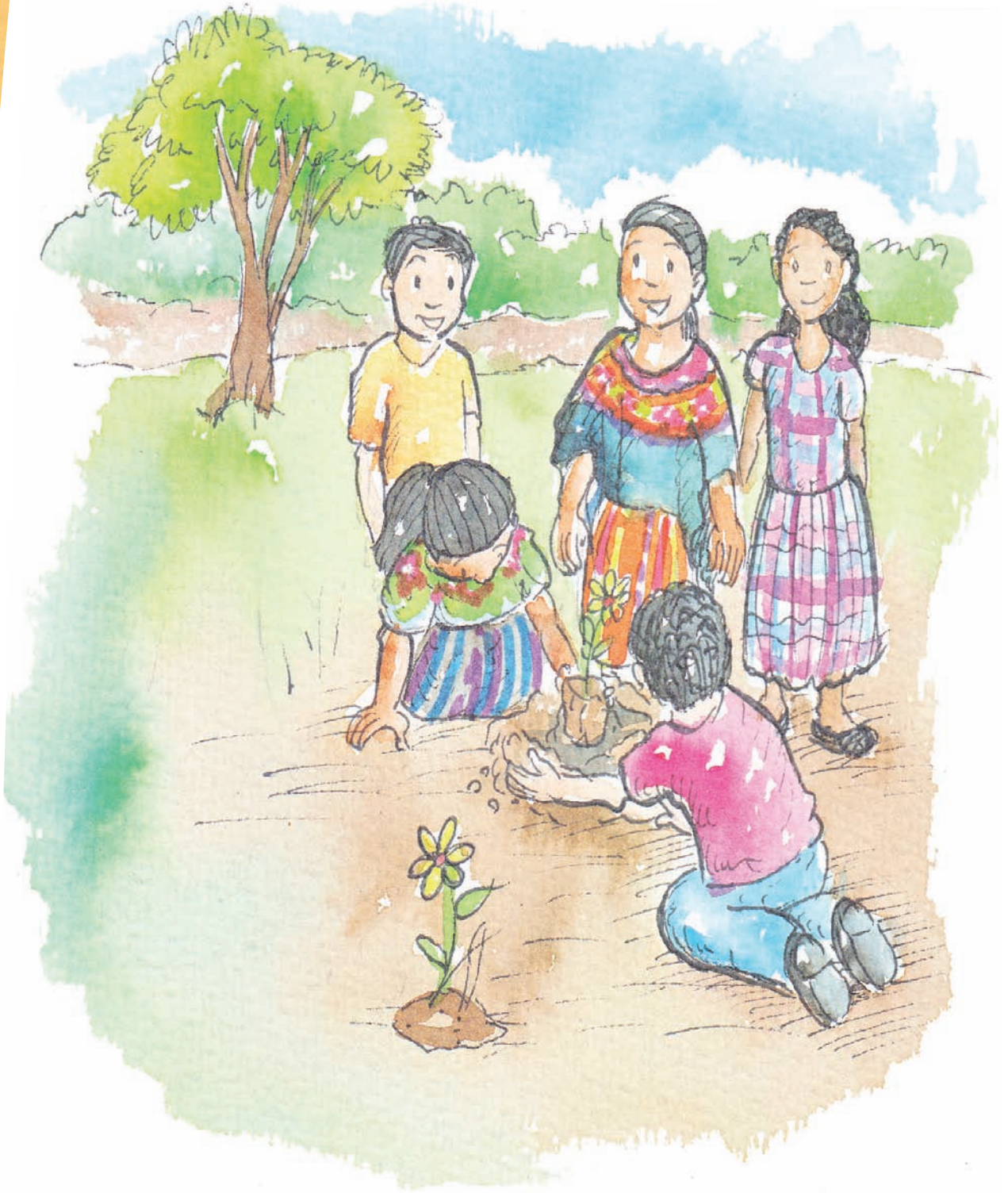

Ja wi nqaatz’at k’in nqachajiij ja taq chee’ nqijli chi qas pa ki’kotemaal ee k’ooli. Rumaal k’aa ri’, ¿naq k’a chi re ma tiqojtaqiij nojk’ase’e jani’ je’ee’?

Najb'eey, tab'ana' jun ki'iil laj saamaaj chi paam jar awujatz'ijb' rixiin ch'ob'ooneem k'in chojmiineem.

Ja q'a'xnaq laj jaay rixiin ruuwach uleew

Ja b'aar chi ri' ink'o wi' maxko' julee' jaay.
Ja qas utz ntz'at jaa' ja wixiin inin.
Chi paam k'o wi' ja nuuch'ajt k'in nunaaquun.
Ja ntziyaq k'in nxajajb'.
Chaqajaa' ja ti wopak'ojlib'al b'aar chi ri' nk'oloon wi' ja taq b'olich xenuuwil to pan ajtijaal.

Najb'eey, jaa wa' jaay ri' xa jani' julee' chik ja k'o pa tinaamit.
Xar waa ri' ja toq xojk'eje chi paam xinna' chi juwi' na chi k'ojlib'al.
Xqach'ajch'ojirisaaj k'in xqaq'oomaaj.
Xqatzaqb'a' ja qachib'al chuwach xaan.
Xqaaya' taq qach'aakaat, ch'ajtaal k'in wa'b'al chi paam k'in xqaatzij q'aaq'.

Xqaames ruwach jaay k’in xqaatik kotz’i’j.
Xqaanuk’ jun ti kikooraal ak’.
Xqanojsaaj ja ch’ajomb’al chi re ya’.
Ja kemob’al xqaaya’ chi’ jaay.
Chaqajaa ja k’aam b’aar nqaali’ wi qii’ chi paam.

Waa ri' ninel eel wi' ja toq ninb'e pan ajtijaal.
Waa ri' nepeeti wi' ja wachib'iil ne'ultz'a'n wuk'iin.
Waa ri' ja b'aar ninwa' wi' k'in ninwar wi'.
Chaqajaa', b'aar chi ri' nb'an wi' ja taq nsaamaaj.

Waa ri' ninulqa'j wi' ja toq ninmeloj to pa ejtz'aaneem pa juyu'.
B'aar chi ri' ninatin wi' pa ch'ajomb'al.
B'aar chi ri' npeeti wi' ja nutata' ja toq nmeloj to pa saamaaj.
B'aar chi ri' nt'iiso'm wi' ja nuutee'.
Waa ri' ja numama' ntzijoj wi' cholon k'asleemaal chi qaawach.

Ja nmama' nb'iij chi ja qoochooch k'o jun jun muul ntzijooni.
Nuusil rii' ja ruuchii' jaay –tak'axaaj– ne'e ja numama'.
–Ma taxib'ej ta aawii' ¬–keeri' nb'ij chi re–, jaa' ruxulaa' juyu' k'o ruuqul.
K'o sik' nak'axaj pa ruuwi' jaay –tak'axaaj– ne'e ja numama'.
–Je'ee' ja taq chikopaa' ja nulkitija' jar ija'tz k'amoon to rumaal ja ruxulaa' juyu'.

Ja toq ninel eel to pan ajtijaal ntz'at opoon k'anajt ja woochooch.
Rumaal ari', ajninaq ninpeeti, utz k'a ajninaq ninopooni,
k'in naana' ruxlaa' ja leej k'in ja k'atan rixiin ja q'aaq'.

Ja woochooch ma k'aak'a k'in ma nim ta.
xar waa ri' chi ri' ee k'o wi' ja taq k'ojlib'al qas
nuwawaj wi wii'.
Chaqajaa' jar okeb'al saq b'aar chi ri' nchap wi'
taq tz'uuj rixin jab'
wachib'iil ja ti nuxib'aal.
K'o jun jun muul chi re qaaq'a'
owi chi re qaaq'; ja toq ma k'o ta nojtz'atowi.

Chi paam nwaajo' nink'eje' wi' ja toq ink'o najt.
Chaqajaa' ja toq nna' teew k'in naq'an nuupaam.
B'aar chi ri' nq'ejtej wi' ja nuutee' k'in nutata'
ja toq b'iis ink'ooli.
B'aar chi ri' ninki'kooti wi'.
Ja chi we inin, ja woochooch jaa ri' q'a'xnaq laj jay
k'o chuwach uleew.

Najb'eey, tab'ana' jun ki'iil laj saamaaj chi paam jar awujatz'ijb' rixiin ch'ob'ooneem k'in chojmiineem.

Ja Xojooj kixiin ulaa' winaqii'

Ja tan Rita k'o pa tinaamit San Pedro Jocopilas, K'iychee'.

Ja pa taq nimaq'iij nb'e pa k'ayib'al chi rutz'ajtiik ja xojooj kixiin ulaa' winaqii'.

Qas utz nuutz'at ja tziyaq, rumaal ja ruka'yib'aliil, ruuch'aab', rsumal keewi' k'in q'iniq'oteem rixiin kiij. Chaqajaa' qas utz nuutz'at jani' nkeesil kii' k'in nkichojmij kii'.

Ja rumama', rutata' k'in runimaal ee juun chi ke ja winaqii' ee ajxojola'ii'.

Q'anij nchojl wi chi re ja rub'eyaal xojooj nkeeb'an chi jun junal.
Qas utz nuutz'at jani' nkeeb'an chi re ruk'ujtiik ja cholon k'aslemaal k'in ja taq b'ajnikiil rixin rutinaamit.

Ja tan Rita nraajo nxojo chi kikojol ja winaqii' ajxojola'ii'.
Rumaal chi k'a ti ko'li, xb'ix chi re chi ma kan ta.
Q'anij ee achi'aa' wi' ja nexojowi.

Ja tan Rita ma tuuch'ob naq chi re.
Jaa' rojtaq chi nkowiini nuub'an ja xojooj.

Ja tan Rita q'anij ntijoj wi rii' chi re ja xojooj ronojel tiqa'jq'iij.
Q'iij q'iij q'anij nchojmij wi jutziit ja ruxoojooj.
Q'anij k'o chik pa ruuwi' ronojeel ja siloj rii'iil rixiin ja xojooj.
Ja nuuna' jaa' q'anij utz chik nxojowi ja rixin jun nimaq'iij pejtinaq ri', xar waa ri' nuuch'ob' qaaj chi ma ti ajob'ex chi re, rumaal chi k'a ti ko'li.

Chi naqaaj opoon chik ja xojoj, ja tan Rita xb'ij chi re rutata':

–Nwaajo' nink'eje' chi kikojol jar axojola'ii'.

Ja rutata' qas k'ask'o' xk'axaaj xbij chi re:
–¿Jani' k'aa ri'? Ma awojtaq ta wan natxojowi.

Ja Rita xb'ij chi re:
–Wojtaq chi keeri'. Rumaal k'aa ri' ntijoon to wii' ronojel q'iij.

Ja tan Rita xuuk'ut chuwach ja rutata' chi qatziij wi' rojtaq ja xojoweem.

Qas utz na nuub'an chi re ja xojooj chi keewach jun jun winaqii' ee k'o chi kikojol jar ajxojola'ii'.
Qas k'ask'o' xuutz'at ja rutata'.

Ja rutata' xb'ij chi re: –Qas utz natxojowi, xar waa ri' ma utz ta natxojo chi kikojol jar ajxojola'ii'. Ma jutiij okenaq ta jun ixoq chi kikojol jar ajxojola'ii'.

Ja tan Rita xb’iij chi jaa ri’ ma rub’eyaal ta. Ma ti ch’ob’otaj rumaal naq chi re ma utz ta nok chi kikojol jar ajxojola’ii’.

Q’anij k’utuun wi chuwach chi rajawaxiik nawojtaqiij ja ruk’asleemaal k’in b’ajnikiil rixiin ja tinaamit. ¿Naq chi re k’a ma ti kaajo’ nk’eje’ chi kikojol jar ajxojola’ii’?

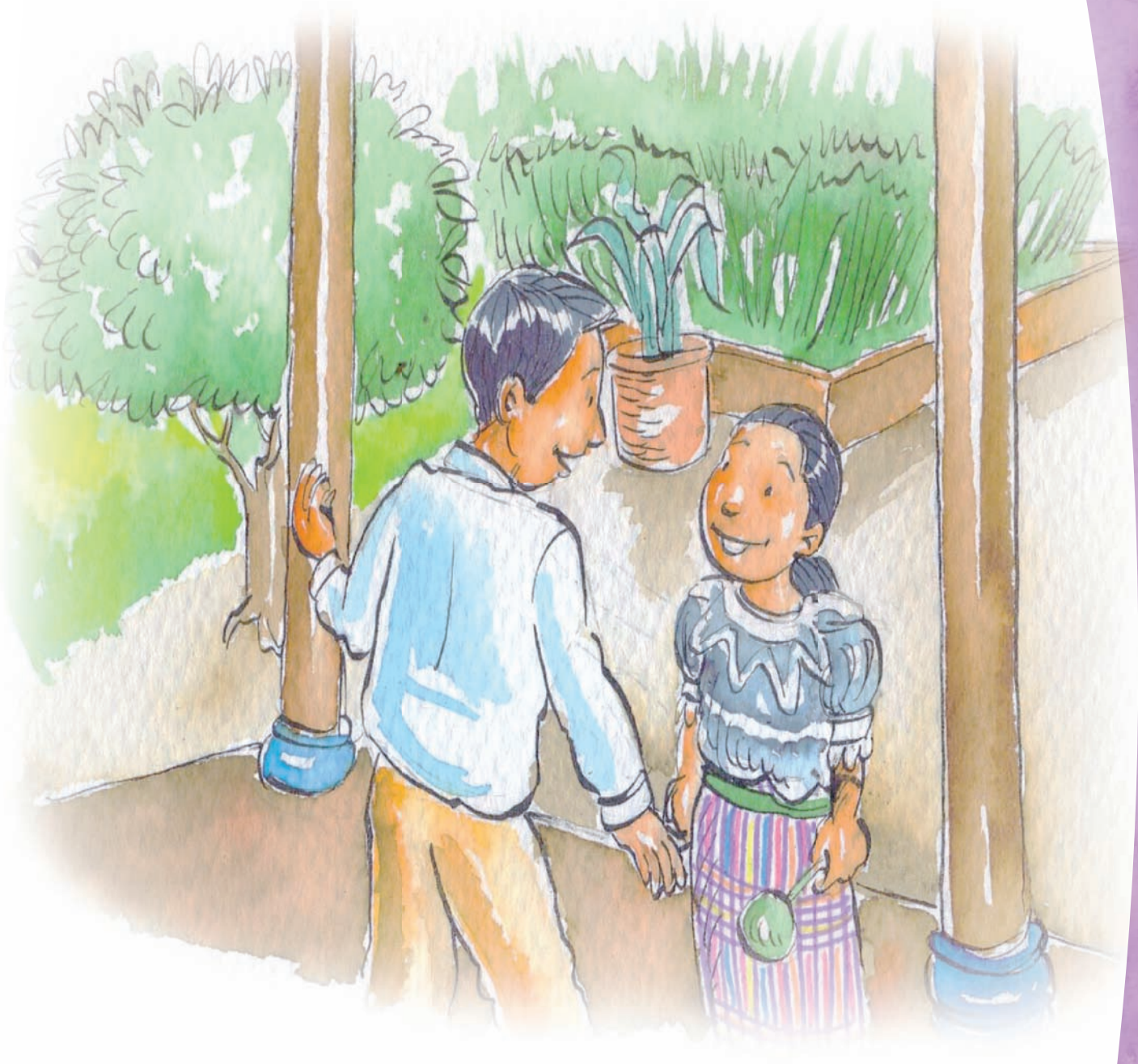

Ja rutata’ ma tich’ob’taj chik rumaal naq nk’ulub’ab’eej ja rume’aal.
Xa kee wa’ xb’ij chi re ri’: –Qatziij nab’iij. Qatziij chi nanimaaj ja qab’ajnikiil k’in naaya’ ruuq’iij ja ruuk’u’x qab’ajnib’aliil. Atet chaqajaa’ k’ol aaq’a’ jani’ inin natk’eje’ chi kikojol ja mookaaj ajxojola’ii’.

Ja tan Rita xxojowi ja rixin nimaq'iij.
Qas xuutij ruchojq'aaq' chi paam ja xojooj k'in maxko' utzilaj taq tziij xkochij chi ke ja winaqii' rumaal ja rukowil ruuk'u'x k'in ronojeel ja silooneem qas xeruub'an.

Xar k'aa ri' xuumaj to xojooj ronojel juunaa'. Chaqajaa' ee k'o chik julee' taq ixtanii' xe'ok chi paam ja mokaaj kixiin jar ajxojola'ii'.

Najb'eey, tab'ana' jun ki'iil laj saamaaj chi paam jar awujatz'ijb' rixiin ch'ob'ooneem k'in chojmiineem.

¡Qas ta qan yuquyaq awixkin!

Ja numama' xuuchol chi we ja nawalin tziij kixiin jar umul.
Nb'iij chi ja toq k'a ti ko'l na ja numama' jar umul rixin tinaamit K'iychee' ma qas ta yuquyaq ja kixkin.

Xar waa ri' pa jun tiqa'jq'iij chi paam jun chanooj b'aar tikoon wi' awan k'o jun umul qas ki' ruuk'u'x ntajiini nuutij jun aj.

Q'anij tzajqnaq ruuwi' ruk'iin ja wa'iim, ma k'o ta naq ta nuuch'ob' chik xa q'anij jaa' wi' ja k'opin aj k'in k'opin aj. Ja chi paam ari' q'iij ja taq chikopaa' netzijooni.

Ja q’aqanimach’ooy nb’iij:

–¡Qas ta qan xinqajb’eej! Xinwijli jun jul ja maxko’ julee’ ixiim chi paam.
Jar ixiim qas nimaq k’in q’an nka’yi. Xa jani’ cha’oon kaan utz k’a inin ja ninwilowi.

–Qatziij chi xaqajb’eej, rumaal chi jar umul qas nkeecha’ ja utz laj ixiim. Nkeek’am eel pa kik’ojlib’aal k’a ja k’aa ri’ nkeetij. –Keeri’ nb’iij ja saqanimach’ooy.

Jar umul xk'axaaj ja tzijooneem. Jani' chi re ja tziij qas xb'i'x chi ke jar umul. Qas nik'ooneel k'in q'anij ronojeel nraajo' nrojtaqiij. K'a ja k'aa ri' xt'i'l opoon chik jutz'iit k'in xwawaj rii', chi riij jun tz'aaq, utz k'a nk'aaxaaj chi utz ja tziij.

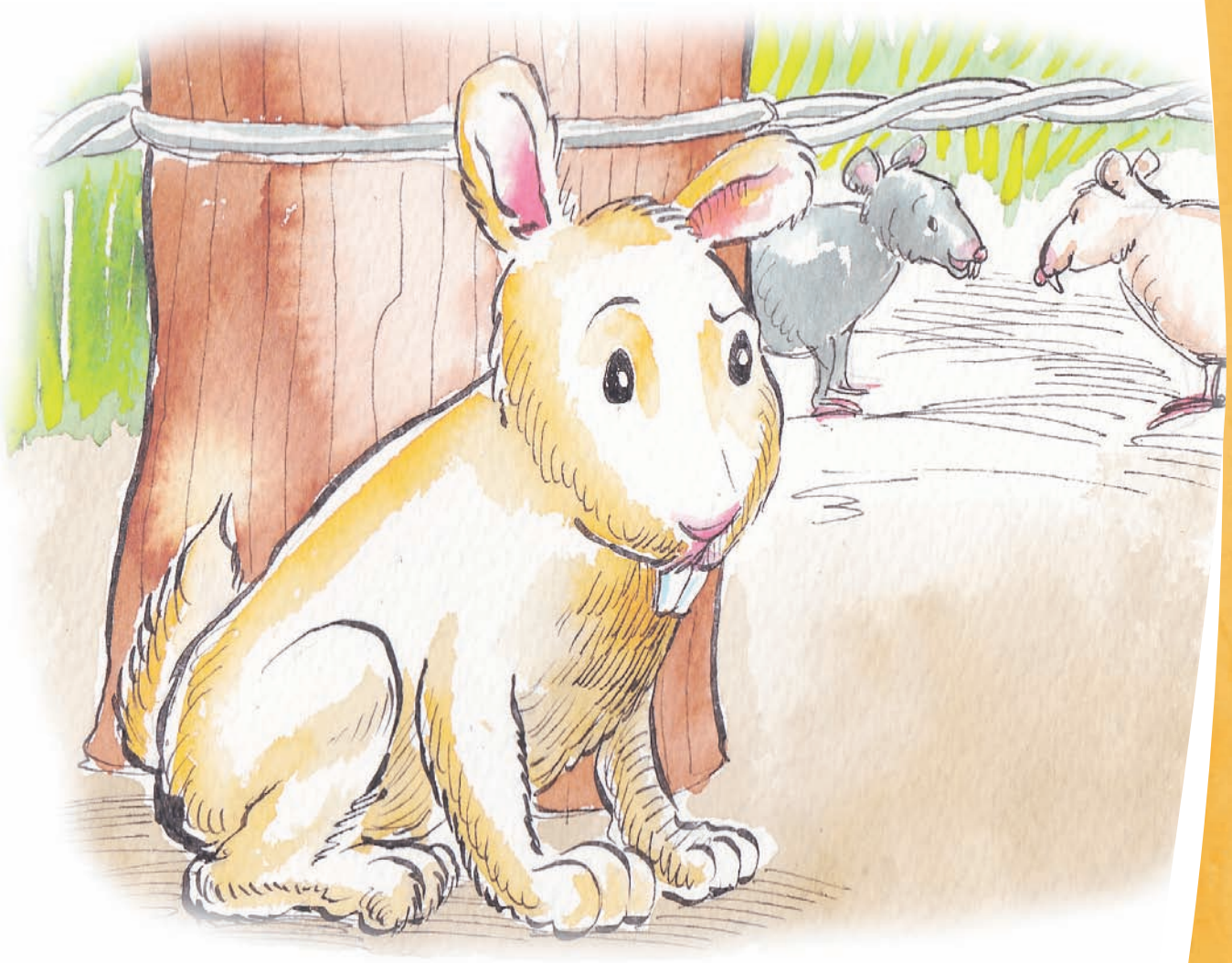

–Jar inin ma ti nwaajo' xtikojtaqij ta jar umul chi xinwijli ja jun jul. Ja wi xtikijli je'ee', nkee'kam eel ronojeel jar ixiim k'in q'anij ma k'o ta nkeeya' kan ari' chi we inin ja nok ta ti nuuwaay chi paam ja jun junaa' ri'. –Keeri' nb'iij qas pan ejqaal ja q'aqanimach'ooy.

–Ma rumaal ta qas ink’axaneel, xar waa ri’ ¿b’aar chi ri’ k’o wi’ ja jul? Ma taxib’ej ta aawii’. Ja wi nk’axaj chi aawe xa rumaal nwaajo’ natnuuto’ chi ruchajixiik ja ti ab’eyomal –keeri’ jar ak’axaneem xuub’an ja saqanimach’ooy.

Ja q’aqanimach’ooy xuumaj rub’ixiik b’aar chi ri’ k‘o wi’ ja jul. Jar umul utz k’a nk’axaaj chi utz, xraajo’ xuuyuq najoj ja rixkin pa ruuwi’ ja ti tz’aaq; xar waa ri’ ja rixkin xch’ape’ kan pa k’amach’utach’ijch’. Ja toq maxko’ nuutij ruchojq’aaq’ chi rlesaxiik ja rixkin, xa jani’ neyuqutaji ja ka’i’ rixkin. Maxko’ yuquyaq xe’eeli ja toq xkeetz’at opoon ja ch’ooyaa’ qas kow xkib’ij kaan:

–¡Qas ta qan yuquyaq ja julee’ xkinaaj! k’in q’anij pa k’amak’oj ajniim xeeb’e.

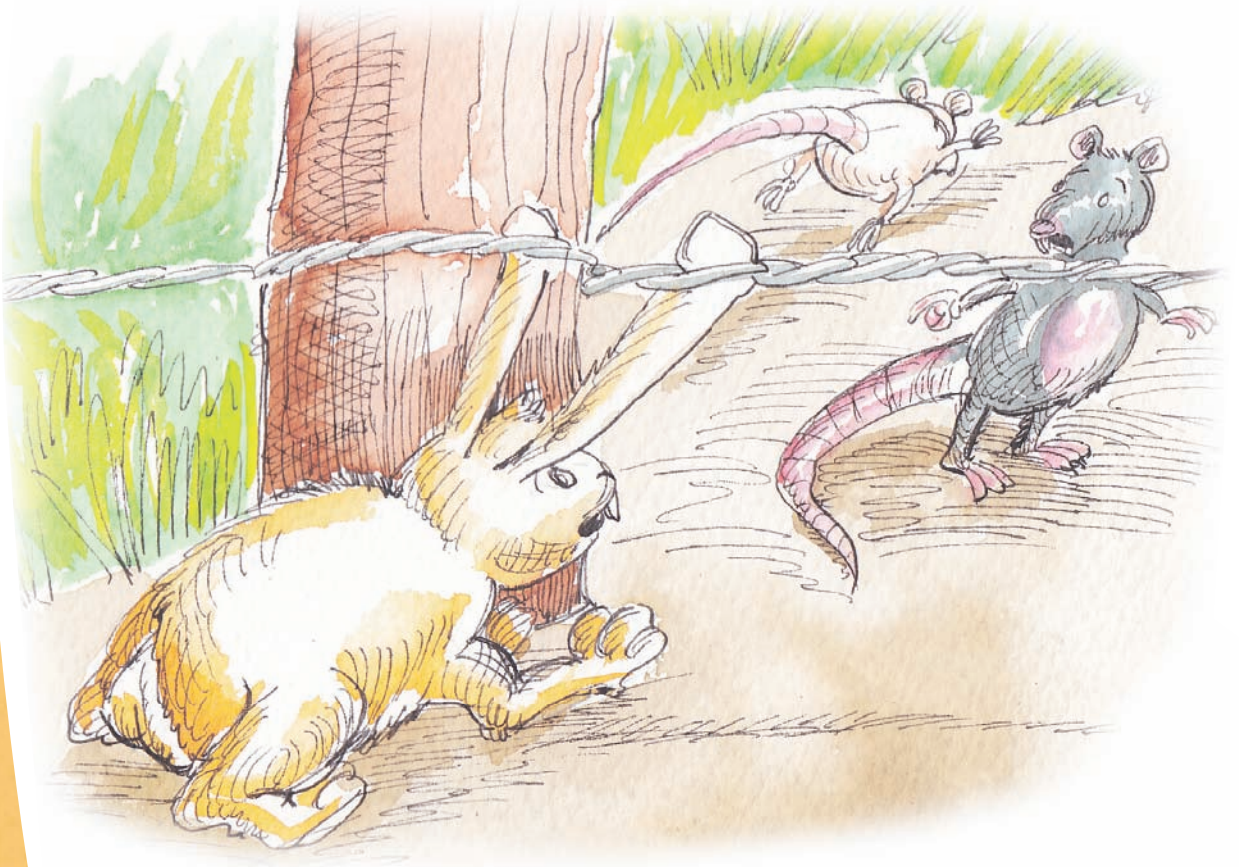

Ja toq xkowiini xuutor to rii' jar umul, ja rixkin qas netzaqma'y kaan. K'a ja k'aa ri' xeruumaj kesijliik k'in qas neruyakya' pa jun paraaj k'in pa juun chik. Qas kixb'el runa'oon xuumaj eel b'ijneem pa juyu' k'in xluq'b'a' eel ja taq rixkin.

K'a ja k'aa ri' xk'axaj opoon ruub'iix jun ti ajxik' chikop. Xuutz'at chi utz chi ja toq nimaq chik na ja rixkin nq'alajin na chi utz ja qulaaj k'in sik' k'o chi runaaqaaj. Xq'a'x chi naaqaaj ja raqan ya' k'in xk'axaj kaan chi utz ja ruuqul ya'.
Qas nki'kooti rumaal ari' qas maxko' nuuk'aq rii'.

Cha qa k'a jalaal xk'axaj opoon
ssssssssssssssssssssssssssssss k'in xb'iij:
–¡Jaa le' jun qulaaj ri' wojtaq naq choq rixiin!
–k'in ajninaq xuumaj eel b'atatan rii'.

Qas ko’snaq to chik ja toq xpa’e’ chuwach jun rokorik ya’, k’ask’o’ xuutz’at ja yuquyaq rixkin k’in kee wa’ xb’iij ri’:

–Qas ta qan utz eyuquyaq chik ja wixkin. Kaamiik nk’axaj chik keeb’iix jar ajxik’ chikop k’in nk’axaj chik ja toq k’o ruk’ayewaal pejtinaq. Chaqajaa’, juwi’ chik ntz’ajtiik, ma kinsajch chik ruk’iin jun nimach’ooy.

K’as pa k’akoj rii’iil xb’e pa juyu’ chi ruchojliik ja xb’anataj chi re.

Xar k’aa ri’ rumajoon to ja pa tinaamit K’iychee’, konojeel jar umul qas yuquyaq chik kixkin. Kaamiik qas pa b’atatan rii’iil ne’el eel. Qas ajninaq nkik’amak’a’ kajniim rumaal ari’ q’anij xa b’aar chi ri’ ta neqaatz’at wi’ pa qanimatinaamit lximuleew.

Najb'eey, tab'ana' jun ki'iil laj saamaaj chi paam jar awujatz'ijb' rixiin ch'ob'ooneem k'in chojmiineem.

Ja nimaal k'in inin

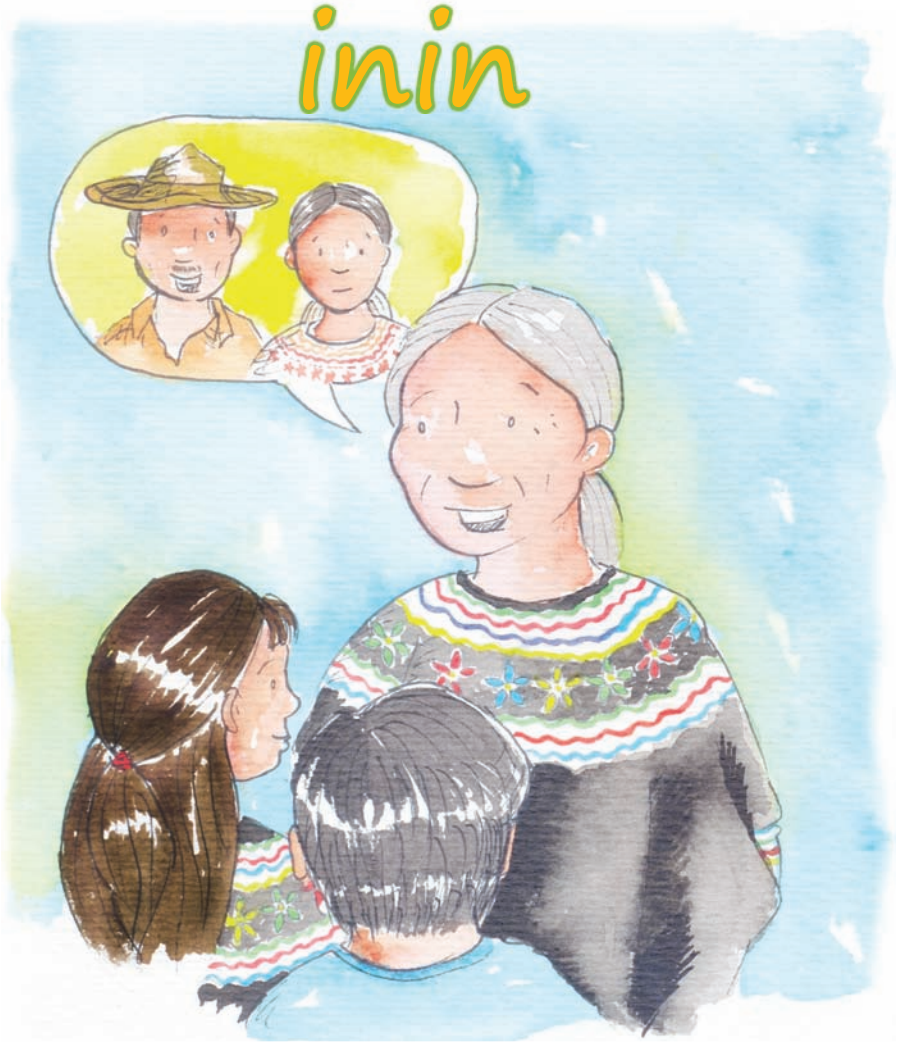

Ja nuub'ii' inin tan Lucía
Ink'o ruk'iin nuxiib'aal aa Xeep, wati't
k'in wikaan aa Carlos.
Ja nutata' k'in nuutee' xeeb'e pa saamaaj.

Ja wati't nb'iij chi jar inin rajawaxiik keeri' nineeli jani' nuutee'
k'in ja nuxiib'aal, jani' nutata'.
Rumaal chi jar inin inixoq k'in jaa', aachi.
Ja nch'ob' inin ma kee' taa ri'.

Xinb’an jun q’iij xinb’e chi riij ja wikaan aa Carlos pa k’ayib’al jaay.
Xojb’e chi riij rukejach’ijch’.
Xyujtaji pa b’eey.
Xtzajq eel jun ti ch’utach’ijch’ chapob’al rixiin.
Xinto’ chi runujk’iik.

Xinya’ ook ja ti ch’utach’ijch’.
Ja wikaan xb’ij chi we chi jaa’ ma tikowiini.
Nb’ij chi we chi ja taq ch’utach’ijch’ qas taq no’y.
Jaa’ ma k’o ta rusamajib’aal nnuk’b’eej ja ruuch’ijch’.
Ja nch’ob’ inin rumaal chi jaa’ ma ti ka’y chik.

K’a ja k’aa ri’ xb’ij chi we:
–Rajawaxiik ninaato’ chi rutzi’jiik.
Q’alaaj ja wi xkatkowiini.
¡K’in xinkowiini!

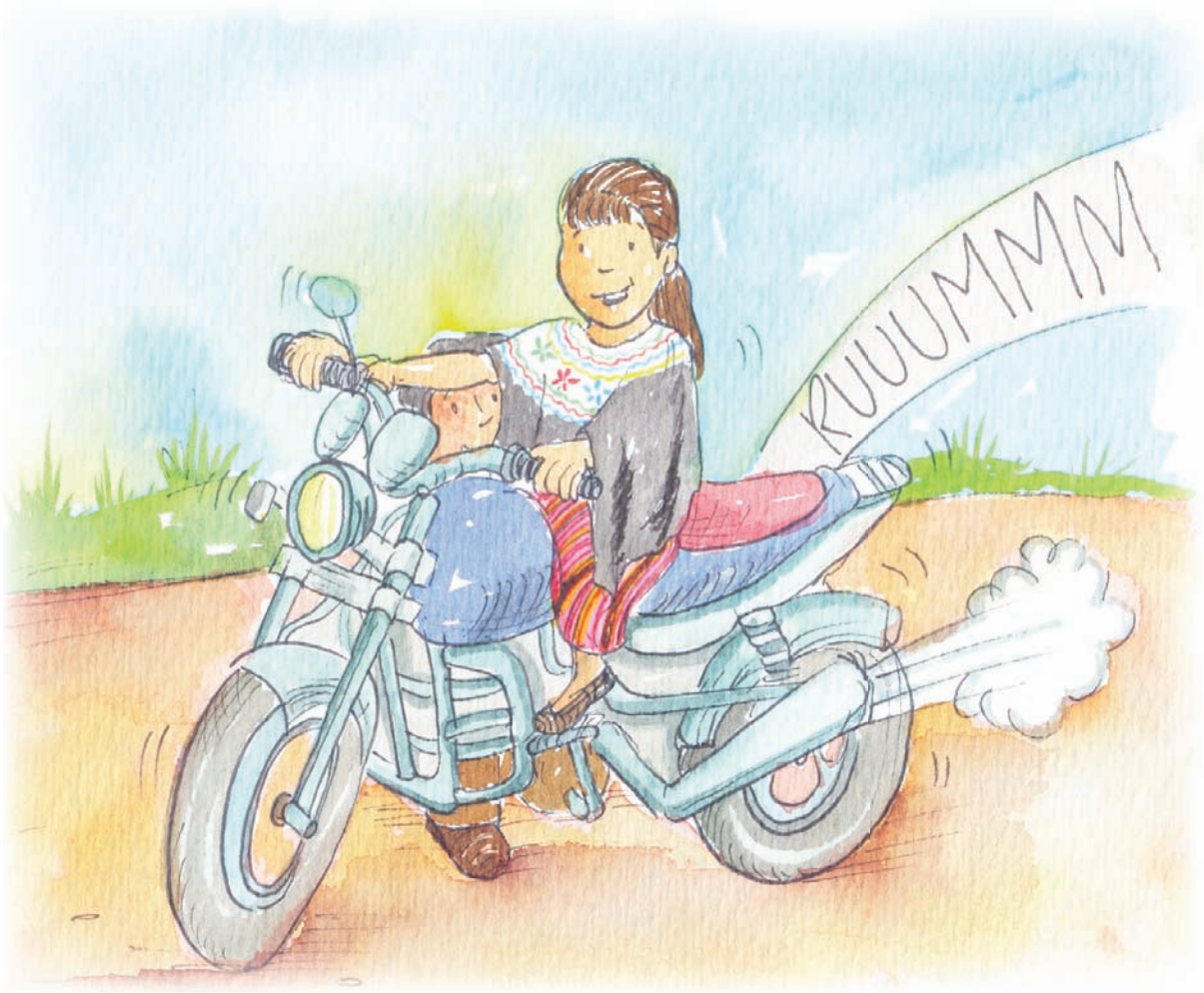

Ja kejach’ich’ xsiloob’i ¡ruuuuuuummmmmm!
ja toq xintzik.
Ja toq xkink’ijyi nk’eje’ na jun nukejach’ijch’.

Ja toq xinmeloj to, xinb’ij chi re ja nuxiib’aal:
¡Kaamiik jar inin injani’ nutata’ chik!

¡K’in jar inin injani’ chik nuutee’! –keeri’ xb’ij chi we.
K’a ja k’aari’, xuuchol chi we:

Ja toq ntajiini nuutzak qariikiil ja qati't,
xti'on ruupaam.
Qas itzeel xinna' k'in xinxib'ej wii'.
Xech'upij to sik'aj k'in xinto' chi rutzajkiik.
Xinya' eel jutz'iit kaab' ruk'iin k'in xinya' chi re.
K'a ja k'aa ri' xwari.

Ja toq xyakataji qas nuuchap ja ruupaam.
Rumaal ari', xinto' chi rutzajkiik ja kinaq'.
Xinjosq'iij, xinch'aj riij k'in xinya' pa jun t'u'y.
Xinch'aj laq k'in xinya' chuwach wa'b'al.
Chaqajaa' xinmes ruuwach jaay.

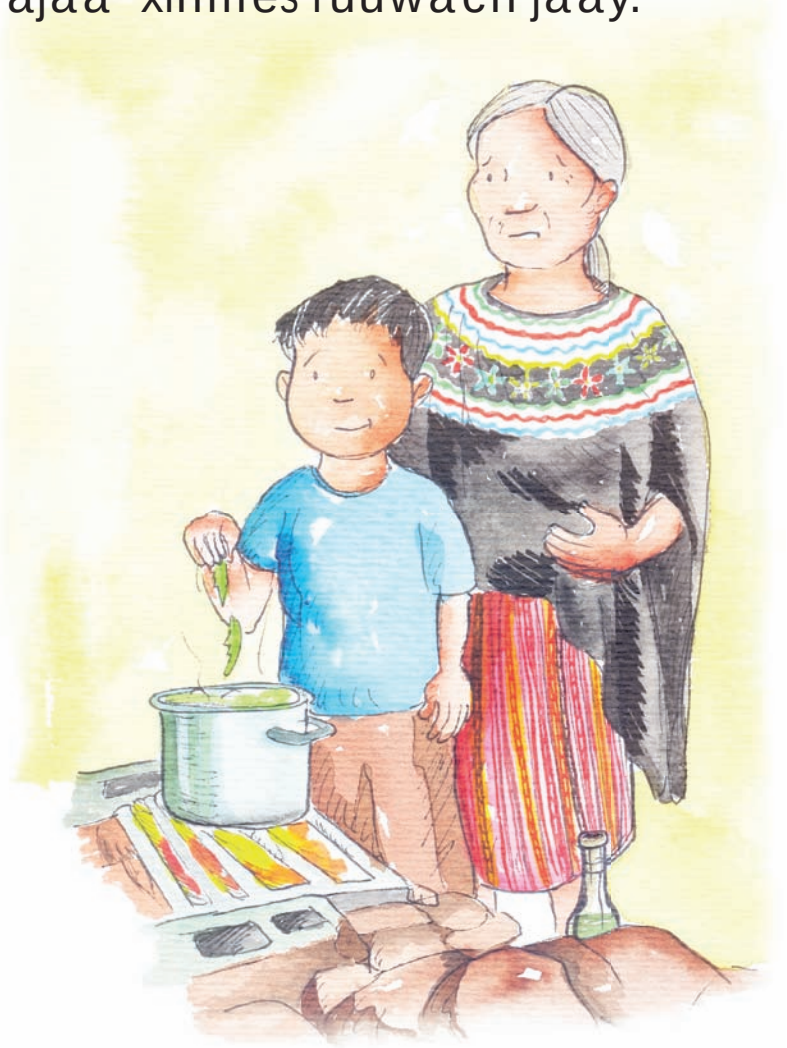

Ja wikaan aa Carlos xa xtzeb'eeni.

K’on jun jun muul nojejtz’aani chi b’anoj riikiil.
Julee’ muul chik, taq ch’ijch’ k’in ajtijaal.
Juunaam chik nojb’e chi kichapariik taq mi’xachikop.
Ma kinkich’olij chik ja toq nwaajo’ ninjote’ pa ruuwi’ chee’.

Ja wikaan nb’ij chik chi we chi nto’ ja toq njoq’taj chik ja rukejach’ijch’.
Nuuk’ut keeb’ii’ winaqii’ chi we, xar waa ri’ xa nmestaaj.
Kaamiik ja toq ninb’e chi riij pa k’ayib’al jaay, chuwach nink’eje’ eel wi’.
Nchap eel ja b’ijnisab’al k’in nb’an eel ja q’alasalqul.

Ja toq xkinnimari nloq' eel na jun nukejach'ijch' nk'am eel pa saamaaj.
Ja ti nuuchaaq' nb'ij chaqajaa' chi nraajo' jun rixiin jaa', rumaal chi nraajo' nooki jun chajineel.
Ja nch'ob' inin tzajko'mineel owi kunaneel xtok wi'.
Qas utz nuutz'at nb'e chi riij ja wati't pa q'oloj ichaaj.
Max ta kunaneel xtok wi'.

Inin chaqajaa' nwaajo' ninooki kunaneel.
Ja nekunaani taq chikopaa'.
Ruuuk'iin ja nukejach'ijch' ninb'e pa juyu'.
Nb'an opoon ja q'alasalqul ja toq xkinb'e'opooni chi woochooch.
Keeri' jani' nuub'an ja wikaan aa Carlos.

Ja nuxiib'aal k'in inin ojjuwi' chi jun junal,
Ja wi nqaajo', nojkowiini nojsamaji k'in nojejtz'aani juunaam.

Najb'eey, tab'ana' jun ki'iil laj saamaaj chi paam jar awujatz'ijb' rixiin ch'ob'ooneem k'in chojmiineem.

Ja tix Bernardo

K'o jutiij jun tix aa Bernardo ruub'ii'.
Ma jutiij neruuch'ob' chik ta ja julee'.
Rumaal chi qas nim, qas maxko' nuub'an chi ke ja julee' chikopaa' chik k'in k'a ja k'aa ri' nerutzeb'eej.
Xuub'an jun q'iij, ja toq tz'aaneem nuub'an kuk'iin rachib'iil pan ajtijaal, xuuk'am jun aab'aj k'in xuuk'aq eel chi kiij.

Jar aab'aj q'anij xuusok pa rixkin ja keej Cándido k'in maxko' julee' kik' xel chi re. Jar ajtiij Yuqaqul, nb'isooni, xto'o rixiin. Xuub'otz chi re jun ti nak'atziyaq. Jar aa Cándido qas nooq'i, xar waa ri' jar aa Bernardo qas nerutzeb'eej, nrawaj rii' chuwach jar ajtiij.
–¡Qas ta qan ooq'eel jar aa Cándido! –keeri' nb'iij.

Jun q'iij chik, maxko' chaqi'j chi' xpeeti chi re. Xb'e pa raqan ya' chi ruti'jiik ya'. Julee' keej ntajiini ne'ejtz'aani.

Jar aa Bernardo xuuk'am julee' ya' chi re ruutza'm k'in xuutix eel chi kiij. Jar aa Gilberto, ja ti ko'l keej q'anij xpa'ji k'in ma rojtaq ta nsi'owi. Ja tan Felipa xuuk'aq eel rii' pa ya' rumaal chi qas jab'el nsi'owi. Jaa' xeto'o to ja xel to wi' pa ya'.

Jar aa Gilberto maxko' teew xuuna' k'in k'a ja k'aa ri' xyawaji rumaal. Ja tix Bernardo qas nerutzeb'eej ja taq keej.

Jun nimaq'ab'iil, jar aa Bernardo ntajiini nuutij k'im pa juyu'.
Xq'a'x eel chi naqaaj jun chee' maxko' ruk'iixaal.
Jar aa Bernardo ma xuutz'at ta k'in q'anij xech'ike' eel chi riij k'in pa raqan.
Jar aa Bernardo xraajo' xrelesaaj eel, xar waaa ri' ma xkowin ta rumaal chi ma keruuq'i' chi re ja raqan.

Xtz'ub'e' chi ruuxee' ju chee' k'in xooq'i. K'a ja k'aa ri', xuuch'ob' ee chi nb'ijn eel utz k'a nerukanoj rutoo'iik. Pa b'eey xerijli wi' ja taq keej.
Ja toq xeruutz'at opoon, xb'ij opoon chi ke:
–¡Keej, teb'ana' jun utziil kineto'o'! Ja julee' k'iix ri' maxko' neti'ooni.
Ja keej xkib'ij kan chi re:
–Ma katqaato' rumaal chi q'anij xaak'aq eel jar aa Gilberto pa raqan ya' k'in laj xjijq'i. Kaamiik maxko' yaawaa'.
Rajawaxiik nawojtaqiij ma ke'atzeb'ej ta k'in ma ke'aayuq' ta ja julee' chik.
Ja tix Bernardo, qas nb'isooni, xqasaj qaaj ja ruuwi' k'in xuumaj eel chik jutiij ja b'ijneem.

Toq k'aa ri', xerijl chik ja rachib'iil rixin pan ajtijaal. Xk'utuj chi ke chi nkeeto'; xar waa ri' ma xkeeto' chaqajaa'.
Qas kiyewaal rumaal ja xuub'an kan chi re aa Cándido, ja keej.
Jutiij chik jar aa Bernardo xqasaj qaaj ja ruuwi' k'in xuumaj eel chik b'ijneem.

Jar aa Bernardo qas nk'anan qaaj ruuyoon, ja toq xpeeti jun k'ooy chi ri' ntajiini nuuk'aq rii' pa ruuq'a' chee'. Rtaralb'een to k'in ntajiini nuutz'at to ronojeel ja qas nb'anataj chi re. Jaa ri' jun ajno'jiil k'ooy. Xpa'e' chuwach jar aa Bernardo k'in xb'iij chi re:

–Xaatz’at le’ nimalaj tix, maxko’ itzeel ab’anoon k’in qas e’ayuq’uun ja julee’ chik.
Kaamiik, ma ti kaajo’ natkeeto’. Jar inin, ja q’anij ronojeel ntz’atoon, natnuuto’ ja wi xtawojtaqiij k’in xtaab’an ka’i’ rub’eyaal ja qak’aslemaal.

Jar aa Bernardo qas pan oq’eej kee wa’ xk’ulub’a’:
–Utz ari’, nb’an ronojeel ja xtab’ij chi we ajno’jiil k’ooy, xar waa ri’ tab’ana’ jun utziil, tawelesaaj ja k’iix k’o chi wiij.
–Ja rub’eyaal k’aslemaal ja waa ri’: –ne’e jar ajno’jiil k’ooy–: Ja wi ma tawaajo’ nattz’i’looxi ma ke’atz’iila’ ta k’a ja julee’ atet. Chaqajaa’ rajawaxiik ne’aato’ ja julee’ chik, utz k’a, je’ee’ natkeeto’ ja toq rajawaxiik chi aawe.

Ja k'ooy xuuto' jar aa Bernardo chi relesaxiik ja k'iix k'in xkunaaj. Keeri', ja tix Bernardo xuub'an ronojeel ja rub'eyaal k'aslemaal xb'i'x chi re rumaal jar ajno'jiil k'ooy.

Kaamiik qas ki'iil nejtz'aani kuk'iin ja rachib'iil rixiin pan ajtijaal k'in q'anij nuuto' wi' ja ti chikop k'o rajawaxiik chi re.
Chaqajaa' ja taq sanik k'in ja taq pepe'.

Najb'eey, tab'ana' jun ki'iil laj saamaaj chi paam jar awujatz'ijb' rixiin ch'ob'ooneem k'in chojmiineem.

Ninkowiini ninooq'i, ja wi nwaajo'

Xinb'an jun q'iij xink'eje' kan pa roochooch wach'aalaal tan Lidia.
Ja nutata' xuuk'am eel ja nuutee' pa kunab'al jaay.
Toq ari' xalaxi ja ti nxiib'aal.
Pa jun ch'ijch xkeek'am eel wi'.
–K'ayeew rub'anoon– neche'e.
Ja toq ma ja'n ti b'e ja nutata' xb'ij kan chi we:
–Aa Pala's, max ta k'a xkatooq'i,
Tulqa'j chi aawe chi jar achi'ii' ma ke'ooq'i.
K'a ja k'aa ri' xinruq'ejtej kaan.
Jar inin qas itzeel xuub'an ja pa nuuqul rumal b'iis.

Ja tan Lidia xinruuk'am eel pan ajtijaal.
Xb'ij chi re ja wajtiij chi ja nuutee' xb'e pa kunab'al jaay.
Ja wajtiij xinruuk'am eel kuk'iin ja wachib'iil.
Ma inki'iil ta jar ink'o qaj chi ri'.

Ja toq xinmeloj to, xinwa' ruk'iin ja tan Lidia.
K'a ja k'aa ri', xinruuk'am eel chuwach jaay.
–K'o jun sijpaneem nya' na chi aawe –keeri' xb'ij chi we.
Ja chuwach jaay k'o jun ti kaxoon rixin xajajb'.
Chi paam k'o to wi' jun ti tz'i' qas ti ko'li.

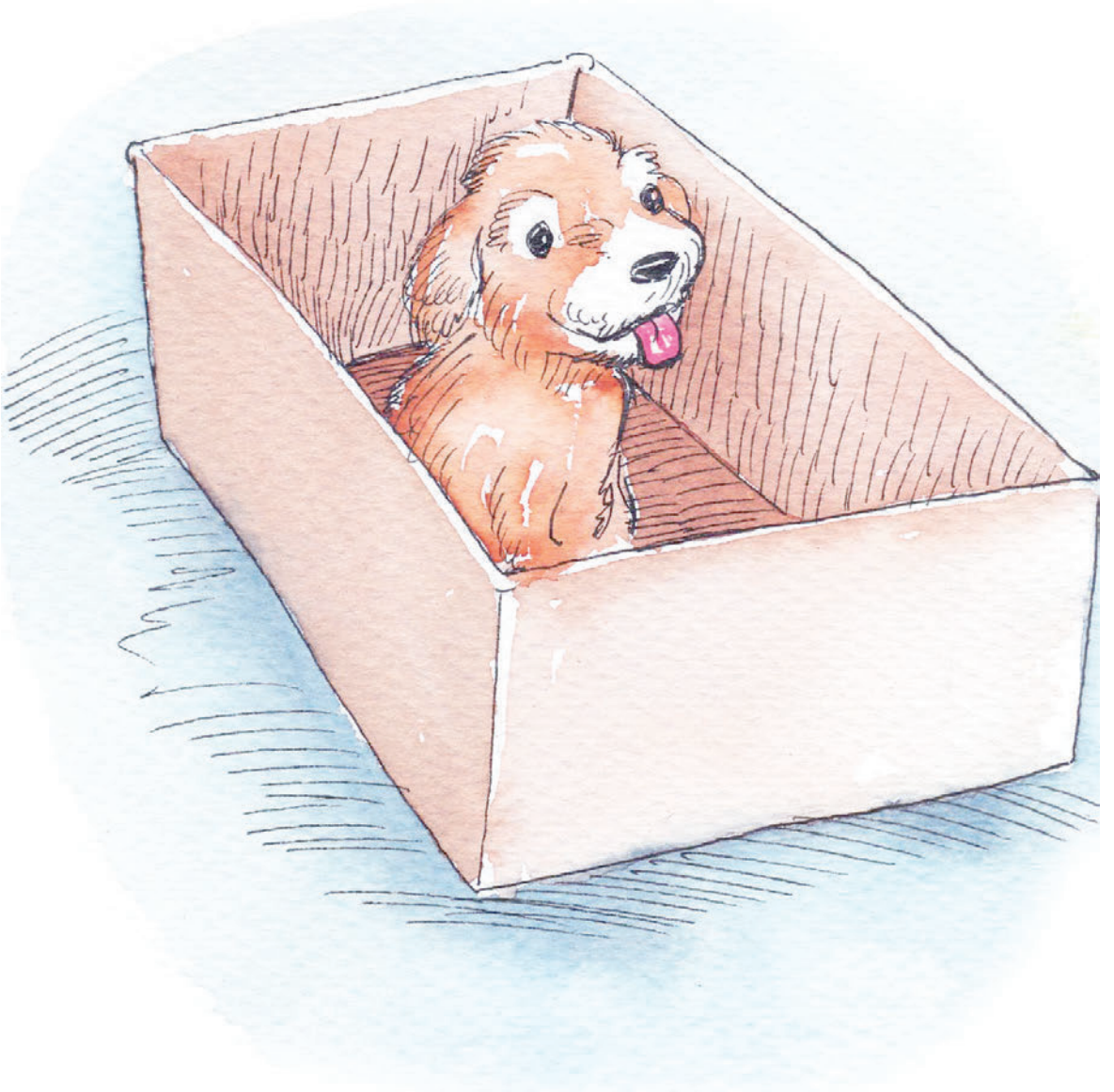

Ja ti tz'i' maxko' nti'ooni.
–¿Naq chi re ma ti kajb'a'? – xink'axaj chi re.
–B'iis k'ooli rumaal ruutee' k'in taq ruch'aalaal – keeri' xinruk'ulub'a'–. Awixiin atet, utz k'a nok ti awichib'iil.
K'a ja k'aa ri' xqaak'am eel pa b'ijneem.
Ja tan Lidia xeruq'ijla' to ja tan Xuwaana, ja rachib'iil.
Ja pa ruuchii' roochooch k'ooli ja taa' Tuun.
Tz'ub'uli pa jun ch'akat.
Ntajiini nooq'i.

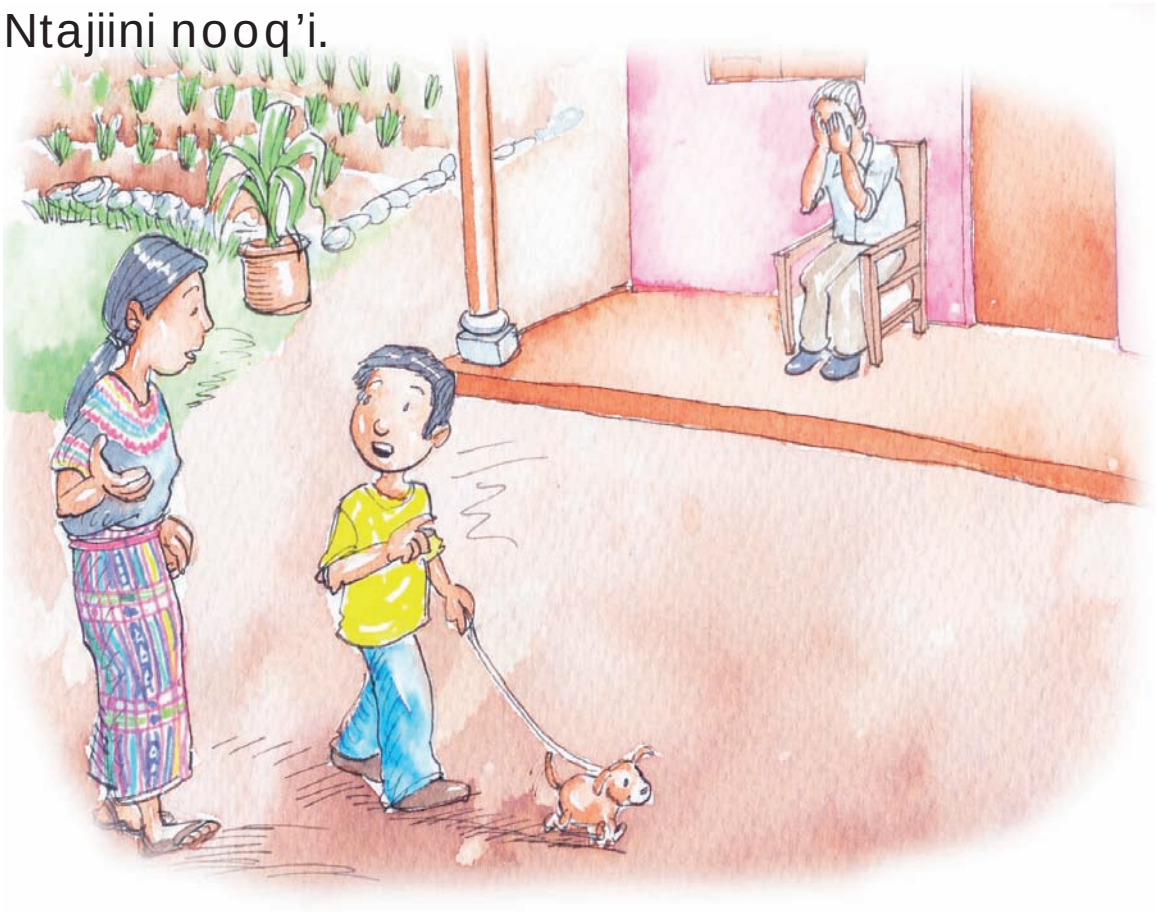

–¿Naq chi re nooq'i? –keeri' xink'axaj chi re ja tan Lidia.
–Nooq'i rumaal chi k'a ma jaru' ta q'iij xkami ja tan Berta –keeri' xb'ij chi we.
Ntajiini nooq'i rumaal b'iis.

Ja toq rumajoon tziij ruk'iin ja tan Xuwaana,
jar inin xink'eje' kan chuwach jay.
Xenuk'axaj opoon ja taq ch'iip nkib'ixaj «piyo, piyo»
etaran chi riij ja keetee'.
Ja taq qosqul, «¡kua', kua'!» keeri' nkeeb'en chi riij ja
keetee'.
Ja taq mix «¡miyaw, miyaw!»
Ja keetee' ntajiini netzuquwi.
Xa ruyoon ja nuutz'ii' ma ti siloob'i.

Ja toq xojmeloj to xojq'a'x to chuwach jun k'ayib'al jaay.
Jun aachi maxko' chi tze'b' nuub'an,
xar waa ri' k'o ya' pa ruuwach.
–¿Naq chi re nooq'i? –keeri' xink'axaj chi re ja tan Lidia.
–Nooq'i rumaal tze'b' –keeri' xinruk'ulub'a'.

Pa jun q'iij chik pan ajtijaal k'o ju ti alaa' xpa'ji.
Q'anij xuuqol ruuch'ajk.
Maxko' xooq'i.
–¿Naq chi re nooq'i? –keeri' xk'aaxaaj ja tan Mari'y.
–Nooq'i rumaal rupoqonaal –keeri' xb'i'x chi re rumaal jar ajtiij.

Ja toq xinopon pa jaay xinchol chuwach ja tan Lidia.
Xinb'ij chi re: –Jar inin chaqajaa' maxko' nalax to chi we ninooq'i.
Jaa' xinruq'ejteej k'in xb'ij chi we:
–Katooq'i aa Pala's, katooq'i ja wi nalax to chi aawe.
¡Qas ki'iil xink'eje' qaaj!

Ja toq ma ja'n kinwari ja ta Lidia xsik'ij qaaj julee' ta cholontziij pa wixkin.
Q'anij ma xinna' ta xinwar qaaj.

K'a ja k'aa ri' xulqa'ji ja q'iij sabado (saq'iij)
Rumaal chi jaa ri' q'iij ma kinb'e pan ajtijaal.
Xink'eje' kan pan ejtz'aaneem ruk'iin ja nuutz'ii'.
Ja ta Lidia xinrusik'ij opoon k'in xb'ij chi we:
–¡Katajo' na aa Pala's, kaamiik qatziij chi xkatooq'i!

Ja toq xinjaq ja ruuchii' jaay chi ri' k'o wi' ja nuutee' rachib'iil ja ti nuuchaaq'.
Xinq'ejteej k'in xinooq'i.
–¿Naq chi re natooq'i aa Pala's! –keeri' xk'axaj chi we ja ta Lidia.
¡Ninooq'i rumal ki'kotemaal! –keeri' xinb'ij chi re.
Ja ti nuuchaaq' chaqajaa' nooq'i.
K'in ja nutata' nb'iij:
–¿Naq chi re nooq'i?
–Nooq'i rumal naq'aani ruupaam –ne'e ja nuutee'.
–Mani' –ne'e ja nutata'–, nooq'i rumaal chi qas ooq'eel.

Ja toq xtik’ijyi inin nk’ut chuwach,
chi nkowiini nooq’i ja wi nb’isooni,
chi nkowiini nooq’i ja wi npa’ji k’in nuusok rii’,
chi nkowiini nooq’i rumaal tze’b’eeneem.
K’in chaqajaa’ rumal ki’kotemaal.

Najb'eey, tab'ana' jun ki'iil laj saamaaj chi paam jar awujatz'ijb' rixiin ch'ob'ooneem k'in chojmiineem.

Ja kika'yiib'aal jar ajxiik' chikopaa'

Ja najb'eey konojeel jar ajxik'chikopaa' q'anij xq'aqko'j kiij. Xar waa ri' k'o ruk'ayewaal. Maxko' nkeeb'an ch'a'ooj ja toq nkeetzaq jun ti keexiik'. Nkib'iij chi juun chik xeleq'an eel. Chaqajaa', ja te'eejaa' nekeetzaq ja taq kaal k'in jaa wa' taq kaal nkeesach ja ti keesook.

Xkeeb'an jun q'iij ja Qosqul Te'eej qas nuutzop chik ja Qosqul Tati'xeel ja toq ntajiini nejtz'aani ruk'iin ja ti ralk'uwaal. Xuuch'ob' qaaj chi jun Xijk k'o ruk'iin ja raal.

Jun q'iij chik ja Te'eej Xijk xuusach ruusook. Pa ruusook jun Te'eej Nimach'ok xok wi' k'in jaa wa juun ri' maxko' xyakataj ruyewaal.

Xuub'an k'a jun q'iij ja Te'eej Xkin xulqa'j jun runaa'ooj.

–¡Qak’utuj chi re ja Qaatee’ Ruwach Uleew chi tik’axa’ ja qaka’yib’aliil jani’ rub’anoon chi ke ja taq kotz’l’j! –ne’e. Konojeel jar ajxik’chikop xkik’axaj opoon.

Ja Te’eej Ruuwach Uleew xrajob’eej, xar waa ri’ k’o jun k’utuuneem xb’ij chi ke: «ma k’o ta juun itzeel ta xtuutz’at opoon chik ta jun rachib’iil k’in ma k’o chik ta ch’aooj nkeeb’an. Chaqajaa’, ewonojeel nixb’ixaani chi rumaltiyoxixiik».

Ja xijqalen kan rub’ixiik chi ke konojeel jaa’ ja Xijk.

–¡Xb’ij chi ke konojeel jar ajxik’chikop!, ¡Moloj rii’iil ruk’iin ja Qaatee’ Ruwach Uleew utz k’a nqaak’ax ruka’yib’aliil qiij qonojeel, chi re chik ja jun mook q’iij nqaamol qii’ pa rusaqiil ja k’icheelaaj! –keeri’ qas nb’iij pa xik’aaneem.

Jar ajxik’chikop qas pa ch’ob’ooj xek’eje’ wi’ utz k’a qas ta utz ja kika’yib’aliil xtikeecha’ kaan ja toq xtopooni ja q’iij. Ja toq xopooni ja nimalaj q’iij, xkeemol kii’ qas pa ki’kotemaal k’in xkisutij kii’ chi riij ja Te’eej Ruwach Uleew.

Ja najb'eey xtzijon opoon jaa' ja Ch'ok:
–Nwaajo' q'aq naaya' ja wiij rachib'iil jun jun taq nuuxiik' xaar utz k'a qas jab'el rutz'ajtiik ja toq nink'eje' chuwach q'iij.
Ja Te'eej Ruwach Uleew xuuk'am ja rusamajib'aal k'in xq'omaj eel riij chi q'aq, ja julee' ajxik'chikop chik qas nkib'ij qaaj chi
qas jab'el ruka'yib'aliil xuucha' ja Ch'ok.

Ja ti K'el jaa' chik xuucha' ti ruka'yib'aliil:
–Jar inin nwaajo' taq ka'yib'aliil saq, xaar k'in q'an chi ronojel nuxaamaal.
Xb'e chik ja q'uuq' k'in xk'utuuj:
–Jar inin nwaajo' xa ruyoon rax nel to pa nuuwi' nopooni k'a b'aar chi ri' nk'i's wi' ja yuquyik laj nuujeey, k'o ta taq tz'iit xaar chi re ja nq'alajiini ja toq nuuk'aq rii' q'iij chuwach. Chaqajaa' taq tz'iit saq rachib'iil q'aq k'in ja nuuk'u'x
q'anij kaq chi juun.

Ja q'uuq' qas jab'el rutz'ajtiik xk'eje' kaan. Ja toq xkeetz'at ja julee' ajxik'chikop chik xkib'ij chi re ¡Katxik'aani pa jororeem!

Ja q’anaxiik’ xpeeti chik k’in xb’iij:

–Qas utz ntz’at ja ruuch’aab’ q’iij, nwaajo’ jani’ ruuch’aab’ q’iij ninka’yi. Q’an ja nuka’yib’aal taya’a’.

Ja nimak’el qas pan oq’eej xopooni:
–Utz k’a ja julee’ ajxik’chikop chik ninkeetz’at, nwaajo’ naaya’ chi we ja ka’yib’aliil qas jab’el rutz’ajtiik awuk’aan.
Ejqaal ejqaal, konojeel ja julee’ chikop chik xeq’a’xi
pa ruuq’a’ ja Te’eej Ruwach Uleew
Ja toq xk’i’si ronojeel ja ka’yib’aliil k’in ja taq ajxik’chikop
qas neki’kooti rumaal ja kitz’ajtiik chik kaamiik, ja Te’eej Ruwach Uleew
xuumol eel ja taq rusamajib’aal k’in xuumaj eel chik ja ruub’eey chi roochooch.
Cha qa k’a jalaal xk’axaj opoon jun qulaaj.
Pa b’eey qas ajninaq pejtinaq wi’ ja Litz Litz:

–¡Tawayeb’ej na, tawayeb’ej na, tab’ana’ jun utziil! –keeri’ nb’iij–,
k’a ink’o na inin. Qas k’anajt ink’o wi’, rumaal ari’ qas maloo’ xinulqa’ji. Inin chaqajaa’ nwaajo’ nk’ax nuka’yib’aliil.

Ja Te’eej Ruwach Uleew qas juwi’ xuuna’ ja toq xuutz’at opoon:

–Ma k’o chik ta ja ka’yib’aliil wuk’iin.

Ja ti Litz Litz qas pa b’iis xmeloji ¬–tik’eje’ na k’a chi la’, xar waa ri’ ja ka’yib’aliil xq’aqko’j qas wan ti jab’el chaqajaa’– keeri’ nb’ij qaaj.

Ja Litz Litz qas ruki’kooj xt’i’l opoon ajninaq. Ja Te’eej Ruwach Uleew xmuub’a’ ja rusamajib’aal k’in qas pan ejqaal xtike’ qaaj xq’omaj eel jutz’it ti ruutzoop ja ti ajxik’chikop.

Ja toq k'a xtzuri, ja Te'eej Ruwach Uleew xki'kooti. Jar ajxik'chikop nexik'aani k'in qas nkeek'ut ja taq keexiik'; ma k'o chik
ta juun nch'ojiini. Chi jun junal qas nkeetz'at kii' k'in nkeemay ja kika'yib'aliil.
Rumaal k'aa ri', utz k'a nkimaltiyoxb'eej, xkeech'ob' neb'ixaani junalik.

Chi jun junal juuwi' ja ruub'iix xuub'an. Jaa ri' keeb'iix, elenaq to k'a q'iij saq
k'in kaamiik qas ronojel keek'u'x nkeeya' ki'kotemaal ja toq neb'ixaani pa taq nimaq'ab'iil.

«Keeri' jani' taq ajxik'chikop, ojoj chaqajaa' nojkowiini nqaaya' ruuq'iij ja k'iyab'ajnikiil k'o chi qakojol utz k'a nqaaya' ki'kotemaal pa qak'aslemaal»

Bibliografía

1. Congreso de la República de Guatemala (1996) Código de la Niñez y la Juventud) (consultado en 2010).
2. UNICEF (1990) Convención sobre los Derechos del Niño. (consultado en 2010).
3. Política Nacional en Discapacidad, versión resumida. Guatemala, junio 2006. (consultado en 2010).
4. Convención sobre los Derechos del Niño. http://www.unicef.org/spanish/crc/ (consultado en 2010).
5. Anónimo. Popol Vuh. http://www. biliotecasvituales.com/biblioteca/obrasdeautoranonimo/PopolVuh/PopolVuh (consultado en 2010).
6. Sacristán, Pedro Pablo. Cuentos infantiles. http://www.cuentosparadormir.com/infantiles (consultado en 2010).
7. http://www.curriculumassociates.com (consultado en 2010).
8. EnCuentos. Cuentos infantiles y recursos educativos. http:// encuentros.com (consultado en 2010).
9. http://www.scribd.com/doc/19971231/Adivinanzas-infantiles (consultado en 2010).
10. http://www.viajeaguatemala.com/Quiche/ (consultado en 2010).
11. La herencia hispana. Lecturas. Comprensión de lecturas II, Guerra Publishing, Inc. Texas. http://guerrapublishing.com (consultado en 2010).
12. Peoples Education. Keep on Reading! United States of America, 2007. (consultado en 2010).
13. PRODESSA. Informe de Auto-diagnóstico Educativo y Propuesta Educativa integral para la Zona Reyna. «Conocer la realidad para transformarla…» Guatemala, Junio de 2008. (consultado en 2010).
14. Roncal Martínez, Federico, Comp. Currículo y Derechos de la Niñez y la Juventud, Módulo 3. Programa Lasallista de Formación Docente. (consultado en 2010).
15. Salgado, Antonio. Las mejores fábulas para niños. Selector Actualidad Editorial. 1992. Vigésima primera reimpresión. Marzo 2004. (consultado en 2010).